

Simon Gábor

Kognitív és/vagy nyelvészeti poétika?

*Különös módon igen sok mindabból, amit a
strukturizmus századunkban létrehozott,
nem avult el és nem vágható sutba, „csak” az
eredmények hatóköre, érvényességi tartománya és
értelmezése szorul alapos átgondolásra.
(Kálmán C. György)*

1. Kérdések...

E tanulmány gondolatmenete két tényből indul ki: adott egyfelől a poétikai kutatás huszadik századi hagyománya, amely nyelvészeti poétika néven ismert (összefoglalóan l. Gránicz 2002), és amely a nyelvtudomány eszközeinek bevonásával, szemléletmódja érvényesítésével vizsgálja az irodalmi mű megalkotottságát; adott másfelől egy huszonegyedik századi poétikai szemlélet, amely kognitív poétikának nevezi magát (összefoglalóan l. Vandaele–Brône 2009), és amely a kognitív tudományok, illetve a kognitív nyelvészet eszközeivel és módszereivel közelít az irodalmi mű poétikai jelenségeihez.

E két tényből következik a tanulmány központi kérdése: mennyiben tekinthető új kutatási kiindulópontnak a kognitív poétika? Vagy másként fogalmazva: mivel tudja megújítani a poétikai kutatást a kognitív szemléletmód? Mi az, amit a nyelvészeti poétikához többletként hozzáad? És egyáltalán: meghatározható-e a kognitív poétika a nyelvészeti poétika megújításaként, illetve posztmodern változataként?

Mint látni fogjuk, az utóbbi kérdésre az a válasz adható, hogy csak részben tekinthetjük a kognitív poétikai kiindulópontot a nyelvészeti poétikai hagyomány folytatójának, pontosabban csak a felszínen. Hiszen mindkettő a műalkotás nyelvi megformálására irányítja a figyelmünket, és mindkettő a kutatással kortárs nyelvelméleti horizontban aktualizálja kérdésfeltevéseit. Egyszerűbben szólva mindkettő a nyelv működéséből és működtetéséből indul ki. De ebben ki is merül közös gyökerük. Jóllehet mindkét tudományos vállalkozás a poétikai szerkezetek magyarázatát tűzi ki célul, alapvető eltéréseik abban ragadhatók meg, hogy (i) másként értelmezik a poétikusságot, (ii) másként közelítenek a nyelv szerkezeteihez, és (iii) más a magyarázatuk célkitűzése.

Mindebből adódóan a jelen tanulmányban amellet érvelek, hogy a szépirodalmi szövegek nyelvi megalkotottságának kutatása olyan adekvát elméleti kiindulópontot kíván, amely számol a nyelvészeti poétika jelentős hagyományával, ugyanakkor számot vet annak a poétikusságra, a nyelvre és az irodalomra vonatkozó előfeltevéseivel, és azok revideálása révén határozza meg önmagát. E revízió természetesen nem egyedül

a poétika ügye, hiszen nyelv, irodalom és megismerés egymást feltételező közegében szükséges új alapokra helyezni a poétikai kutatást a huszonegyedik században. Ezért a tanulmány a kognitív nyelvészet mellett bevonja a szemiotika és a fenomenológia kiindulópontját is: e hármas perspektívából válik majd igazán láthatóvá, miért tekinthető autentikusabb kutatási iránynak a kognitív poétika napjainkban. Tanulmányom tehát erősen metatudományos érdeklődésű, hiszen nem a poétikai kutatás eszközeit és módszereit, hanem azok alkalmazásának előfeltevéseit vizsgálja. Céлом annak igazolása, hogy az előfeltevések kritikai bemutatása egyfelől, meghatározása és részletezése másfelől hozzájárul egy koherens poétikaelméleti kiindulópont körvonalazásához, amely bizonyos vonásaiban markánsan eltér a nyelvészeti poétikai hagyománytól. Céлом tehát a kognitív poétikai tárgytudományos kutatás megerősítése teoretikus innovációkon keresztül.

2. A nyelvészeti poétika magyarázó módszere

A poétikaelméleti reflexiók nem kapcsolódnak szükségszerűen egyik vagy másik szöveg elemző bemutatásához, teoretikus állásfoglalások rögzíthetők esettanulmányok híján is, a kifejtetté tett előfeltevések megfigyelése révén. Mégis célszerűnek tűnik röviden szemléltetni a nyelvészeti poétika magyarázatát egy példa révén, így ugyanis hatékonyabb lehet a kiindulópontok összevetése. A választott szövegrészlet Arany János jól ismert elégiájának, A lejtőn című alkotásnak az első négy sora.

- (1) *Száll az este. Hollószárnya
Megrezzenti ablakom.
Ereszkedik lelkem árnya,
Elborong a múltakon. [...]*

A kiragadott versrészlet rendkívül részletes, a nyelvészeti poétika szemléletét megvalósító elemzése (Szegedy-Maszák 1972, a versről Tolcsvai Nagy 2018, és Hámori 2018) szerint a vers figuratív struktúrája, metaforarendszere jelölő és jelölt ellentétére alapul: az *este*, a *felhő* és a *lejtő* motívuma a haladás, a változás, ezzel együtt az átmenetiség képzetét kelti, a mű azonban a visszafordíthatatlanság, helyrehozhatatlanság, kilátástalanság jelentését társítja e motívumokhoz. Az elemző szerint akkor értjük meg a költeményt, ha felismerjük jelölő és jelölt közös, szimbolikus sűrítettségű Gestaltját. Kétirányú mozgást vesz észre a magyarázat: az objektív sík szubjektívizálódik (az ESTE HOLLÓKÉNT jeleneik meg), míg a szubjektív sík objektívizálódik (a LÉLEK ÁRNYA FELHŐKÉNT manifesztálódik a mű világában).¹

¹ A kognitív nyelvészet konvenciója szerint kiskapitálissal szedem a fogalmi struktúrákat. Noha Szegedy-Maszák elemzése ezzel a megoldással nyilvánvalóan nem élt, a későbbi belátásokat megkönnyítendő már a dolgozat jelenlegi pontján is alkalmazom ezt a jelölési módot.

Az első négy sor sűrítetten tartalmazza a három alapmotívumot: az *estét*, a *felhőt* (*elborong*) és a *lejtőt* (*ereszkezik*).

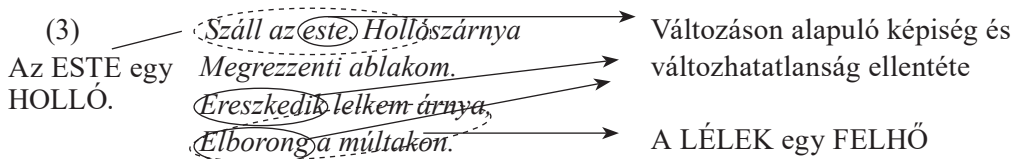
Az idézett elemzés tehát a vers értelmezését a műben inherensen meglévő struktúrákhoz (leginkább metaforikus ellentétekhez), valamint e struktúrák felismerésének és a teljes műre vonatkoztatott alkalmazásának műveletéhez köti. Jól mutatja ezt az a megállapítás, amely szerint a vers szemantikai struktúrája egyetlen homológ sor:

- (2) most : akkor :: este : zöld virágos hanti :: néma kétség : hit :: lejtős út :
magasba tör

ahol a szimpla kettőspont az ellentétet, a dupla kettőspont pedig a szakaszolást hivatott jelölni. Ha tehát képesek vagyunk

- a megszólalás jelenét a megidézett múlttal,
- a megszólalás napszakát a megidézett emlék napszakával,
- a jelenbeli lelkiállapotot a múltbelivel, valamint
- az életút jelenbeli és múltbeli figurációját

az elemzés sémája alapján egymásra vonatkoztatni, a mozgás képiségével telített versszöveg mindjárt egyértelmű és statikus jelentésrendet mutat fel, ez pedig az elkeseredés elégikus létállapotának feleltethető meg. Az elégikus világképpel egy kizáró ellentétben alapuló versstruktúra áll összhangban: olyan „alapszkémával”, amelynek „egyetlen nem redukálható konkrét meghatározója az, hogy két tagja kizárja egymást, azaz olyan ellentétpárt képez, mely közé közvetítő, összetett, mind a kettőt magában foglaló harmadik terminust nem lehet iktatni” (Szegedy-Maszák 1972: 343). Az elemzés számunkra fontos megállapításait a következő ábra összegzi.

Jól látható, hogy a nyelvészeti poétikai magyarázat műimmanens megközelítés: a poétikai hatás mibenlétét a mű nyelviségének vizsgálatával kívánja feltárni. Ebből következően a kutatás adatai a szerkezetek objektív megragadhatóságukban: a nyelv egyes elemei (fonémák, morfémák, lexémák, szintagmák és mondatok), illetve ezek elrendezései (Kálmán C. 1992: 202), az adatokat feltáró módszer pedig a poétikai funkció visszakereső bemutatása. A poétikai funkció, amely az egyenértékűséget a nyelv paradigmatisz tengelyéről annak szintagmatikus tengelyére vetíti át (Jakobson 1969), voltaképpen jelölő és jelölt konvencionális egységét bontja meg a befogadás folyamatában, és rendezi el újszerű, a hétköznapiakban nem megszokott módon: ez esetben például úgy, hogy különböző jelölőket (motívumokat) egyazon

jelentésre vonatkoztat, mégpedig az ellentét logikai struktúráján keresztül. Ugyan az idézett verselemzés nem nevezi nevén a módszert, voltaképpen a poétikai funkció megvalósulása révén előálló és az értelmezéshez felismerendő poétikai struktúrát mutatja be, vizsgálja következetesen a műalkotás egészében, különböző paradigmatiszma tengelyeken, de azonos logikával.

Az eddigiekből két megállapítás következik. Az első arra vonatkozik, mit kíván azonosítani a nyelvészeti poétikai elemzés a poétikai struktúra feltárásával. Másként fogalmazva: mire irányítja a figyelmet a poétikai magyarázat a szöveg kapcsán? A poétikai funkció alapján ez egyértelműen a hétköznapi konvencióktól való eltérés, a különleges nyelvi szerveződés, a deviancia: „az irodalom *differentia specificája* (...) éppen abban ragadható meg, hogy (...) a szerkezetek megváltoznak benne, különös, újszerű struktúrákból áll a szöveg” (Kálmán C. 1992: 207). A poétikai hatást, a szöveg poétikus jellegét, irodalmiságát tehát a műben eleve benne rejlő (és az elemzés módszerével feltárható) struktúra, valamint e struktúrának a mindennapi konvencióktól eltérő kialakulása eredményezi – ez teszi szépirodalmivá a szöveget.

A másik megállapítás a vizsgált adatot illeti: a magyarázat középpontjában a struktúra mint jel, szemiotikai alapegység áll. A jel ebben a vonatkozásban (l. Bagi 2006: 20–22) önkényes struktúra, ami azt jelenti, hogy nem szabályon alapul létrejötte és alkalmazásba vétele, hanem visszatérésen, ismétlődésen, a használat során történő rögzülésen. A jel jelentését tehát egyfelől a használat ismétlődő mintázata biztosítja, másfelől más jelekkel való viszonya adja, hiszen a jelek rendszerben válnak értelmezhetővé. Ezért a jel mindig az ismerősség érzetét kelti, a ráismerés lehetőségét kínálja fel, egyben pedig a rendezettség felismerését várja el. Végül kiemelendő, hogy a jel a strukturalizmus szemiotikai kiindulópontja szerint eszköz, amely valamilyen jelöltre mutat, vagyis a jelszerűség aspektusa közvetlenül nem tapasztalható meg.

Vonatkoztassuk most az így értelmezett szemiotizálást (jelszerűsítést) az idézett elemzésre, hogy megfogalmazhassuk a nyelvészeti poétikai magyarázat jellemzőit. A nyelv poétikus szerkezeteinek jelként történő értelmezése egyrészt azzal jár, hogy az elemi és az összetett poétikai struktúrák mindig más struktúrákkal való viszonyukban válnak értelmezhetővé: az egyes (önmagukban is megálló és vizsgálatra érdemes) motívumok (*este, felhő, lejtő*) csak együttesen, közös jelöltre történő kontrasztív vonatkozásukban érthetők meg, és mivel ez a vers alapszémája, ennek felismerése egyben a teljes mű megértésének kulcsmozzanata is. De a rendszerszerűség munkál az elemző azon értékítéletében is, hogy a vers inkább romantikus vagy inkább szimbolista poétikával él, annak függvényében, hogy milyen jellemző poétikai struktúrát kínál fel más költészettörténeti irányzatok poétikusságához hasonlítva (l. Szegedy-Maszák 1972). A poétikai struktúra felismerése a költemény megértésének záloga, ezért megállapíthatjuk, hogy a nyelvészeti poétikai magyarázat ugyan a nyelv szerkezeteiből indul ki, de azok csak addig a pontig maradnak vizsgált adatok, amíg fel nem sejlik a mögöttes struktúra. Amint ez utóbbi modellálható, a versszöveg minden,

de legalábbis a lehető legtöbb mozzanatát e struktúrára kell vonatkoztatni. És ezen a ponton valóban jelszerűsödik az irodalmi nyelv, hiszen egy jelölt struktúra láthatóvá tételére szolgáló eszköz csupán. A vizsgálat paradoxona a következő: a poétikusság műimmanens tulajdonság, de a nyelvi szerkezetek mint adatok csak kezdőpontjai a magyarázatnak, a cél a poétikai struktúra skémájának felismertetése.

Még egy lépéssel hátrébb lépve a nyelvészeti poétikai magyarázat jellemzői így összegeezhetők: (i) A poétikusság a műalkotás inherens tulajdonsága, amely textuálisan, illetve verbálisan manifesztálódik, lényege a mindennapi konvencióktól való eltérés, újszerűség kialakítása. (ii) A poétikusságot hordozó nyelvi szerkezetek jelek, amelyek kétszertűek, egységességüket a hétköznapiakban a konvenció, a műalkotásban a poétikai funkció szisztematikus működése biztosítja. (iii) A magyarázat célja eljutni ahhoz a poétikai struktúrához, amelynek a nyelvi szerkezetek a jelölői, és amely maga is jele valamely lelkiállapotnak vagy világnézetnek. E struktúra teljes feltárása biztosítja a mű hiteles értelmezését, a nyelvi szerkezetek pedig csak az e struktúrához való eljutásban érdemelnek figyelmet.

3. Nyelvészet és poétika

Minden olvasó, aki behatóan ismeri a választott Arany-művet, és több alkalommal elgondolkodott már értelmezésén, egyetérthet velem abban, hogy bár a nyelvészeti poétikai elemzés során kimutatott homológ szemantikai sor, vagy az ellentételező metaforikus jelentésképzés sokat segít a költemény átfogó megértésében, egyáltalán nem meríti ki a mű megértésének összetett folyamatát. Ennek bizonyítására figyeljük meg az első sor parafrázelt szerkezetét:

(4) *az este hollószárnya*

A (4) nyelvi kifejezés két szempontból is enigmatikus. A *hollószárny* önmagában alternatív olvasatok lehetőségét biztosítja, hiszen érthetjük birtokos viszonyként is ('a holló szárnya'), ekkor – lévén az *este szárnyáról* van szó – az ESTE és a HOLLÓMADÁR referenciális azonosítása megy végbe. De érthetjük minőségjelzős összetételként is ('hollószínű/hollófekete szárny', sőt 'olyan alakú/minőségű stb. szárny, mint a hollóé'), ekkor azonban csak az bizonyos, hogy az ESTE egy SZÁRNNYAL RENDELKEZŐ LÉNYként értelmeződik, de nem szükségképpen HOLLÓként, talán nem is MADÁRKént.

A szerkezetre hamarosan visszatérek még, ezen a ponton azonban a fentiek is vélhetően elegendőek annak belátására: a poétikai struktúra központisága éppen azt merevíti meg, egyszerűsíti le (de legalábbis egyértelműsíti), amely eredendően dinamikus, rögzítetlen: a nyelv működtetését, a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételének összetett műveletét. Minden bizonnyal kiemelkedő jelentősége van e komplexitásnak, sokféleségnek a poétikusság kibontakozásában, de nem azáltal, hogy egy háttérbeli poétikai struktúra jelölője.

Tisztán látszik a következő összefüggés: az, hogy a nyelvet helyezem a magyarázat centrális pozíciójába, és abból kiindulva teszek kísérletet a poétikusság, a poétikai hatás mások számára is ellenőrizhető elemzésére, még nem garantálja magyarázatom adekvátságát és pontosságát. Ezzel a problémával minden olyan elméletnek szembe kell néznie, amely az interpretáció mozzanatainak individuális, intuitív jellegét egy objektívnak tekintett alap bevonásával igyekszik csökkenteni. Azaz minden olyan megközelítésnek, amely empirikusnak tekinti magát: legyen az a pozitivizmus biografizáló magyarázata, amely referenciális olvasatokat dolgoz ki, vagy a nyelvészeti poétika autonóm (a hétköznapiakétól újszerűségében eltérő) költői nyelve, amely areferenciális magyarázatokat javasol. Bagi Zsolt (2006: 67) szavaival: „[a]z a naiv empirista megközelítés, amely az irodalmi nyelv referenciáját valami érintetlen valóságban próbálja feltalálni, természetesen a kezdeteknél véti el a lényeg megragadását. Lehetetlen a természetben referencializálni az irodalmi nyelvet, mert az irodalmi nyelv fogalma *per definitionem* kizárja az önmagában való (objektív) természet elképzelését. Ám ugyanennyire naiv az az elgondolás is, amely e lehetetlenségből arra következtet, hogy az irodalom ezek szerint areferenciális”.

A fő kérdés tehát nem az, hogy vajon elegendő-e ha az alkotói élettörténet helyett a nyelvet vizsgáljuk (hiszen önmagában egyik sem vezet el a poétikusság teljes mértékű feltárásához), hanem az, hogy miként kell a nyelvet megközelíteni ahhoz, hogy az a poétikai magyarázat központi kategóriájává váljon. Azaz milyen nyelvelméleti előfeltevések, és milyen nyelvelírási eszközök mentén érdemes tematizálnunk az irodalmi műalkotás poétikai hatását. És persze ebből szorosan következően: mit értünk meg az irodalmi műalkotásból, ha annak nyelviségét tematizáljuk.

3.1. A strukturalista kiindulópont

Jakobson már idézett, kanonikus jelentőségű tanulmánya (Jakobson 1969) a poétikát a nyelvtudomány szerves részének tekinti, vagyis a nyelvi műalkotás vizsgálatát teljes egészében a nyelv szemiotizáló leírásának keretében tartja megvalósíthatónak. Érdekes három tézis mentén részletezni ezt az elméleti perspektívát.

Bár éppen az orosz teoretikus képviseli hangzás és jelentés ikonikus egymásra vonatkoztatását (Jakobson 1969: 248), azaz forma és jelentés együttes elemzését, az általa kezdeményezett poétikai kutatás a formalizáló szemléletmód kiindulópontja is. Hiszen a poétikus szöveg nyelvi szerkezetei egyben jelek is, amelyek azonban autonóm, a hétköznapi konvencióitól eltérő rendszert hoznak létre, e rendszer felismerése és bemutatása pedig óhatatlanul a jelölők síkján indul meg. A strukturalista poétikai elemzés tehát egyértelműen azonosítható, rendszerszerű (ismétlődő, visszatérő) formai megoldásokat keres, amelyek jelként értelmezhetők, így valamilyen jelöltre (egy állapotra, egy jelentésre, egy világnézetre) mutatva nyerik el jelentőségüket a műalkotás poétikai struktúrájában. Vegyünk egy példát Arany versének elemzéséből

(Szegedy-Maszák 1972). Azokat a mondat szerkesztési megoldásokat, amelyek töredezt, hiányos mondatokat eredményeznek (*Boldog évek!*, *Múltam zöld virányos hanti!*, *Most ez a hit...*), illetve amelyek során az állítmány a mondat lineáris feldolgozásában később kerül sorra, mint névszói bővítményei (például *mint a felhő áthaladt vidékre néz; ha ugyan ti boldogabban folytatok; Bár panasszal, bár sóhajjal/ Akkor is szám telve lőn*), a poétikai magyarázat a hétköznapi logikai szintaxisától eltérő szerkezeteknek tekinti, és a szaggatottság, a töredezettség szemantikai csendjének alakzataként értelmezi. Az észrevétel alapvetően helyes, hiszen valóban előfordulnak nem konvencionális szórendi megoldások a szövegben, amelyek gyakran járnak együtt felkiáltó mondatípussal. Mindazonáltal fel kell figyelni arra is, hogy nagyon gyakori az állítmány szórendi elsőbsége is a versszövegben (az első négy sorból háromban találunk ilyen megoldást, de a teljes műben is sok példa van rá), a névszói állítmányok esetében pedig a névszói összetevő megelőzi a kopulát (*oly komor volt, kevesebbem volt*), vagy éppen a kopula el is marad (*oly derült most, annál mélyebb a sötétség*). Ez utóbbiak is szaggatottságot, töredékességet eredményeznek? Vagy ezekben az esetekben kiegyensúlyozódik a költemény szemantikai struktúrája?

Valójában azért problematikus a fent bemutatott elemzői megállapítás, mert (i) néhány összevethető, hasonló nyelvi megoldást a versszöveg saját poétikai rendszerének eljárásaként tüntet ki, így miközben a jelölő síkjából indul ki, annak valóban szisztematikus feltárását nem végzi el; (ii) amint rátalál arra a jelöltre, amelyre a kiválasztott formai megoldások jelként mutatnak (ez esetben a szaggatottságra, töredékességre), a jelölő síkja már nem igényel több figyelmet, az elemzés pedig a poétikai struktúra bemutatására törekszik. Azaz megfigyelhető, hogy miközben forma és jelentés egymásra vonatkoztatását ígéri a strukturalista poétika, valójában kiválogat formai jellemzőket, azokat kitüntetettként, a versszöveg egészének jellemzőjeként kezeli, és a jelöltre irányuló következtetés során már nem tér vissza a nyelvi megoldások rendszeres vizsgálatára. Röviden fogalmazva: a strukturalista poétika nyelvi elemzése nem szisztematikus, és egyirányú, mindig a jelölő felől következtet a jelöltre.

Természetesen az értelmezés folyamata rendre kiemel egyes jellemzőket, másokat a háttérben hagy, azaz a poétikai szerkezetek előtér-háttér viszonyba rendeződnek a megértés folyamatában. Egy elemzés azonban, amely ezt elvégzi, leginkább interpretációként tekinthet magára, nem pedig magyarázatként.

A strukturalista poétikai elemzés gondolatmenetét vélhetően erősen meghatározza a poétikai funkció értelmezése, amely voltaképpen maga is egy átalakító eljárás, transzformációt eredményező művelet. Ezért a poétikai funkción alapuló megközelítés egyrészt a jelölők működésére redukálja a vizsgálatot, vagyis a jelölők síkján véli felfedezni a poétikusság megvalósulásait, ezzel pedig formalizál, majd a jelöltre következtetés során elhagyja a forma további vizsgálatát. Másrészt mivel a poétikusság megkülönböztető jegye a mindennapi nyelvtől való eltérés, e megközelítésben minden kreatív nyelvi megoldás egyben poétikus is, nem különböztethető meg irodalom

és kreatív nyelvhasználat. Persze Jakobson maga sem von éles határt költemény és „alkalmazott vers” közé (Jakobson 1969: 225–226), de ezzel nem irodalmi és hétköznapi nyelvhasználat érintkezésére, a két kategória közötti elmosódó határra irányítja a figyelmet, hanem minőségileg azonosnak tekinti a két nyelvhasználatot. Megnyitja az utat a műalkotások nyelvi szerkezeteinek általános nyelvtudományi vizsgálata felé, de egyben el is lehetetleníti kreativitás és poétikusság megkülönböztetését. Harmadrészt – és ez egyúttal részleges ellentétben is az előzővel – a poétikai funkció megvalósulása egyben a hétköznapi nyelv felfüggesztését is jelenti: a konvencionális paradigmatis viszonyok átkerülése a szintagmatikus tengelyre kivonja ezeket a szerkezeteket a hétköznapiok nyelvéből, vagyis ha kellően radikalizáljuk a poétikai funkciót a magyarázatban, sohasem juthatunk el a hétköznapi nyelv felől az irodalmi nyelvhasználat megértéséhez. Ebből következik, hogy az orosz formalizmus hagyományát megtartva a nyelvészeti poétika (különböző módokon, l. Gránicz 2002) önálló, autonóm, saját törvényszerűségekkel bíró költői nyelvet tételez, amely pedig végső soron formális nyelvelméleti kiindulóponthoz vezet minket (a nyelvelméleti vonatkozásokról l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008). Nem véletlenül fogalmaz úgy Roland Barthes, hogy a rím (amely tipikus poétikai struktúra) a strukturalizmus nyelvelméleti kiindulópontja alapján „strukturális botrány” (Barthes 2001: 519).

Apoétikai kutatás nyelvészeti irányultságának strukturalista változatát eddig két tézis mentén mutattam be. Az első a forma, a jelölő síkjának kitüntetettsége, amely azonban nem jár együtt valódi rendszerességgel a magyarázatban, és amely a szemiotizáló perspektívából következően egyben a poétikai megformálás eszközszerűségét is maga után vonja. A második a poétikai funkció meghatározó jellege, amely a magyarázatot egyfelől deduktívvá teszi (irányítva az elemző figyelmét a poétikailag jelentős nyelvi megoldásokra, ellehetetlenítve a valódi induktív megközelítést), másfelől egymással feszültségben álló előfeltevésekhez vezet a nyelv hétköznapi és irodalmi használatát illetően. E két tézisből (a poétikai forma jelszerűsége, a poétikai funkció önreferenciális értelmezése) szorosan következik a harmadik, legfőbb tézise a strukturalista nyelvészeti poétikának: a poétikai kutatás arra a kérdésre keresi a választ, mi tesz poétikussá/irodalommá egy műalkotást, és a választ a nyelv sajátos működésében fedezi fel. A nyelvészeti poétika tehát önálló ontológiai kategóriának tekinti az irodalmat, vagyis a kutatás előfeltételezi, hogy létezik az irodalom, annak pedig elsődleges szubsztanciális vetülete a nyelv. Idealista, esszencialista, alapjaiban platonikus ismeretelmélet jellemzi a nyelvészeti poétikát (Gránicz 2002: 9, 18): a poétikai vizsgálódásnak magára az irodalomra kell irányulnia (azt segíti megérteni, mi az irodalom), és a nyelv szerkezeteiben kell keresnie irodalmiság, poétikusság megvalósulását. Ismét egy érdekes ellentmondás: az empirikus célkitűzésű, objektív nyelvtudományi poétika valójában erősen idealizáló kérdésfelvetésből ered, amelynek megválaszolása során nem tudja elkerülni az esszencializmust, hiszen csak a poétikai funkcióra történő redukálással, valamint autonóm költői nyelvvel képes kivitelezni a

poétikai magyarázatot.

Jól láthatók a továbblépés lehetőségei. A nyelv középpontba állítása valódi empirizmussal (a nyelvi megformálás szisztematikus feltárásával), induktív vizsgálódással együtt válhat a poétikai magyarázat adekvát kezdőpontjává. Mindeközben el kell kerülnünk platonikus kérdések implikálását: nem az a fő cél, hogy megértsük, mi irodalmi egy szövegben, hanem az, hogy bemutassuk, mikor (milyen pragmatikai körülmények között) értelmezünk irodalminak egy szöveget, és hogy mitől válik egy szöveg irodalmi alkotássá a befogadás folyamatában. A „mi az irodalom?” kérdése helyett a „mi tesz irodalommá?” kérdést kell vizsgálódásunk origójaként kijelölni. Ahogyan erre a korábbi elemzés kidolgozója egy későbbi tanulmányában utal: „csakis nyelvi elemzéssel bajosan lehet eldönteni egy szövegről, irodalmi műalkotás-e vagy sem (...); a nyelvészet aligha oldhatja meg a poétika föladatait” (Szegedy-Maszák 1992: 114).

3.2. A kognitív nyelvészet kiindulópontja

Ha a poétikai kutatásnak azt kell tisztáznia, mitől lesz poétikus hatású egy szöveg a befogadásban, akkor a nyelvészeti poétika, amely műimmanens magyarázatot dolgoz ki, és a poétikusságot a költői nyelv inherens jellemzőjének tekinti, csupán a kezdeti lépéseket tette meg e tudományos vállalkozás teljesítésében, és csupán részleges választ képes adni a fő kérdésre. A kognitív nyelvészet a poétikai kutatás megújításának lehetőségét kínálja azáltal, hogy nem a nyelvet, hanem annak alkalmazásba vételét tekinti a poétika központi aspektusának: „[a]z irodalmi mű megalkotása és befogadása részben a hétköznapi beszéd létrehozásával és megértésével párhuzamos mentális megismerő műveletekre, kogníciós tevékenységekre épül” (Tolcsvai Nagy 2013: 338). Az irodalmi művek kognitív nyelvészeti megközelítése két ponton is egyértelmű hangsúlyáthelyezést kezdeményez. Az egyik a poétikusság értelmezése, amelyet a kognitív paradigma nem a mű nyelvi tulajdonságának tekint, hanem a befogadás, a megértés folyamatában kibontakozó minőségnek. Ezért a poétikai kutatás nem merül ki a szöveg vizsgálatában: nyelvi megformálás és befogadói elme interakciója eredményezi a poétikus hatást. Miközben tehát központi jelentőségű marad a nyelv tényezője, a poétikusság háttérbeli fogalma kitágul, a rá vonatkozó előfeltevések megváltoznak: a poétikusság a megismerés kategóriájaként értelmeződik újra, amelyhez a nyelv vizsgálatával juthatunk el. Továbbá a hétköznapi és az irodalmi nyelvhasználat sem különül el élesen, mégis lehetőség van minőségi megkülönböztetést tenni: „[a]z irodalmi mű jellegzetessége a hétköznapi szövegekkel szemben nyelvi tekintetben az egyediség és a nyelvi potenciál nagyobb mértékű feldolgozása, tudatosítása, a figyelem előterébe helyezése” (Tolcsvai Nagy 2013: 338). Kognitív kiindulópontból nem elvi különbséget (poétikai funkció), önelvű jel- és eljárásrendszert (autonóm költői nyelv) tételezünk, hanem a nyelvi szerkezetek alkalmazásában kibontakozó

fokozati eltéréseket (egyazon mentális háttér előterében), amelyek a befogadás aktuális folyamatában minőségi különbséghez vezetnek.

A kognitív nyelvészet első látásra termékeny kiindulópontot kínál tehát ahhoz, hogy a poétikai kutatás nyelvészeti irányulásának előfeltevéseit átértelmezzük, s e reflexiók mentén újrafogalmazzuk a poétika céljait. Lássuk azonban, miként érvényesül ez a gyakorlatban. Ehhez ismét Arany versének soraihoz, illetve annak elemzéséhez fordulok.

A kognitív nyelvtudomány legismertebb modellje a metafora fogalmi elmélete, amely két fogalmi tartomány közötti leképezések sorozataként mutatja be a metaforát. Alaptézise, hogy a metafora nem a nyelv, hanem elsődlegesen a gondolkodás jelensége, továbbá nem díszítő eszköz, hanem a megismerés mintázata: az elvont, nehezen felfogható fogalmakat konkrét fogalmak felől kialakított metaforikus leképezésekkel értjük meg és dolgozzuk fel (Tolcsvai Nagy 2013: 208–228, Kövecses–Benczes 2010: 79–94).

Mindezek alapján figyeljük meg, miként elemezhető az Arany-vers első négy sorának metaforikus nyelvhasználata (Tolcsvai Nagy 2013: 321–322 alapján). A négy sor három fogalmi metaforát valósít meg: az ESTE MADÁRKÉNT, a LÉLEK MADÁRKÉNT, végül az ESTE ELMÚLÁSKÉNT konceptualizálódik a szövegrészletben. Ennek az összefüggésrendszernek a háttérben két úgynevezett orientációs metafora áll, A ROSSZ LENT, LEFELÉ, valamint A JÓ FENT, FELFELÉ történő fogalmi pozicionálása. Az első sorokban kialakuló metaforák a vers további részében is megjelennek, kialakítva a következő fogalmi leképezési struktúrát:

(5) NAPSZAK/ESTE → MADÁR → ELMÚLÁS → SÖTÉTSÉG

Ez a fogalmi struktúra kétféle módon is bejárható a költeményben, azaz két fogalmi ösvényt kezdeményez: az egyikben az este fokozatosan átértelmeződik, a NAPSZAK fogalmától jutunk el az ELMÚLÁSIG és az azt megjelenítő SÖTÉTSÉGIIG, illetve a LEFELÉ MOZGÁS, a LEJTŐ fogalmától jutunk el az ELMÚLÁSIG és a SÖTÉTSÉGIIG. Mindkét fogalmi feldolgozási művelet sor a megismerés bizonytalanságát vagy lehetetlenségét hivatott figuratív módon hozzáférhetővé tenni, hiszen a jövőre irányuló megismerési vágy a sötétség képzetével társul, és ez végső soron „a személyiség integritásának az elbizonytalanodását” is kifejezi (Tolcsvai Nagy 2013: 322).

Figyeljük meg, miként működik poétikai elemzésként a bemutatott gondolatmenet!² Az elemzés megállapításai ismét helytállóak: a szövegvilág feldolgozásában nagy szerepük van a konkrét fogalmaknak (NAPSZAK/ESTE, MADÁR, irányok), a bemutatott

² Fontos megjegyezni, hogy az idézett metaforaelemzést szerzője nem poétikai elemzésként közölte, hanem a metafora stíluspotenciáljának szemléltetéséeként. Mivel azonban a jelen tanulmányban választott Arany-vers kidolgozott kognitív nyelvészeti (metafora)elemzését kínálja, és mivel egy sztenderd kognitív nyelvészeti elmélet szépirodalmi szövegre történő alkalmazását is bemutatja, célszerű ezen az elemzésen bemutatni a kognitív nyelvészet lehetséges hozadékait a poétikai kutatás számára.

leképezések nagy valószínűséggel megalapozzák a költemény megértését, és annak elégikus hangoltságához nagymértékben hozzájárulnak a megértés kognitív ösvényei. Ugyanakkor felmerülhet, hogy a *száll* ige vajon csupán a madár légben történő mozgására referálhat, vagy gazdagabb, tágasabb jelentése aktualizálódik (más levegőben történő előrehaladó mozgást is magában foglalva)? Felmerül, hogy amennyiben a rímnek is jelentéskezdeményező funkciót tulajdonítunk (Simon 2014), úgy a *hollószárnya – lelkem árnya* rímpár egymásra vonatkoztatása a dinamikus jelentésképzés folyamatában nem eredményez-e olyan jelentést, amely a LÉLEKnek SZÁRNYKént történő fogalmi feldolgozásán alapul? Ez utóbbi esetben nem az ESTE konceptualizálódik MADÁRKént, hanem az ESTE és egy másik entitás (amelynek a LÉLEK a SZÁRNYA, vagyis a szubjektum, avagy annak tudata) mozgása vetül egymásra. És felmerül az is, vajon az *ablakom – multakon* rím nem eredményez-e hasonló jelentést, előtérbe helyezve az ESTE kívülről történő érkezését a megnyilatkozás terére, amely párhuzamba állítható a LÉLEKnek a MÚLTRA történő ráborulásával.³

Ezek a kérdések jellegükben és funkciójukban hasonlítanak azokhoz az észrevételekhez, amelyeket a nyelvészeti poétikai elemzésnek az Arany-vers szintaxisáról tett megállapításai kapcsán megfogalmaztam. Akkor a fő probléma az volt, hogy az elemzés a poétikai funkció megvalósulásának jelenségét (a nem konvencionális szórendet) kiemelte, eltekintve a nyelvi megformálás egyéb jellemzőitől. Másként fogalmazva a poétikusságot a mondatok szintjén egyetlen jelenségre redukálta. Ezúttal a mondat helyett a metafora áll a figyelem középpontjában, ám a lényeg ugyanaz: a metaforikus jelentés fogalmi háttereként funkcionáló konceptuális metaforák azonosítása egyben maga az elemzés, amely tehát nem veszi figyelembe azokat a további metaforizációs lehetőségeket, amelyeket a szöveg megformálása felkínál. Vagyis ezúttal a konceptualizáció egy felismert mintázatára redukálja az elemzés a költemény összetett hatását. És noha az (5)-ben bemutatott konceptualizációs struktúra kapcsán két kognitív ösvényt is felvázol az elemzés, ezúttal is egy implicit struktúrára mint sémára vezet vissza a versszöveg jelentését, miként ezt a strukturalista elemzés tette (2) alapján.

Mint láttuk, strukturalizmus és kognitív nyelvészet egymástól meglehetősen távol álló megközelítésmódjait kínálja a poétikai megformálás nyelvi dimenziójának. Az egyik formális, a másik funkcionális nyelvelméleti előfeltevéseket érvényesít. Az egyik a mű nyelvi szubsztanciájának tulajdonítja a poétikusságot, a másik a megformálás és a befogadói elme interakciójának. Az egyik a poétikai funkcióból vezeti le a poétikai struktúra jelszerű működését, a másik a megismerő elme fogalmi konstrukciói felől mutatja be a megformálás motiváltságát. Szembetűnőek azonban közös vonásaik is:

³ Ezt erősíti az is, hogy az *elborong* igealak töve a *borul* igealakkal közös, s miközben a lélek *ereszkedik*, egyben *elborong* is (a verssorok párhuzamos szerkezete irányítja erre a figyelmet), vagyis miként az este borul rá a megnyilatkozás fizikai terére, akként borul a lélek (kívülről) a múltra.

az egyik a redukáló magyarázat módszere, a másik a nyelv valódi összetettségének figyelmen kívül hagyása. Míg a strukturalizmus a hétköznapi nyelvi szerkezetektől való eltérésre vezeti vissza a poétikusságot, addig a kognitív metaforaelméletet alkalmazó elemzés a konceptuális struktúrákra. Esszenciája tehát ezúttal nem a nyelvi jelölő autonóm elrendeződésében rejlik, hanem a konceptualizációban, amely ezt az elrendeződést a kognitív kiindulópont szerint motiválttá teszi. Noha a kognitív nyelvészet jóval dinamikusabb, a jelentés fogalmi komplexitásával számoló értelmezések kidolgozására ad módot, az eredeti kérdésfelvetésen nem változtat érdemben: továbbra is azt keresi a poétikai megformálás elemzése során, miben rejlik az irodalmiság, a mű miként hordozza saját poétikai minőségét, azaz milyen szubsztanciális megvalósulása van az aktuális műalkotásban. A különbség, amely mű és elme interakciójából ered, hogy e szubsztancia immár nem a nyelvi jelölő felszíni szerveződése, hanem a fogalmi szerkezetek.

És még ezen a ponton sem tapasztalunk paradigmaváltást, inkább a nyelvészeti poétika gondolatmenetének más előfeltevések közé emelését. Míg a strukturalista megközelítés csak az első lépésben vizsgálja a jelölők összjátékát, abból pedig a poétikai funkció révén előálló jelöltre mint a mű poétikai struktúrájára következtet, a kognitív nyelvészeti megközelítés nagyon hasonló művelettel él, csak most a nyelvi szerkezetből a fogalmi háttérre irányul a figyelem. Mindkét magyarázatban közös, hogy a nyelv valójában másodlagos: a kognitív metaforaelmélet gyakran meg is fogalmazza ezt (Lakoff 2006: 185), a nyelvészeti poétikai hagyományban ez látens előfeltevés, de szemiotizáló szemléletéből, deduktív érveléséből a nyelv másodlagos jelentősége következik, pontosabban egy autonóm költői nyelv tételezése a hétköznapi nyelv háttérbe szorulásához vezet.

3.3. A nyelvészeti poétika dilemmái

A nyelvészeti orientációjú poétikai kutatás kiindulópontjainak összehasonlításából a következő mérleg vonható meg. A poétikusság modellálásában (tekintsük azt érzelmi hatásnak, egy világkép/lelkiállapot megjelenítésének, vagy a megismerés specifikus mintázatának) a nyelvhasználat vizsgálatának központi jelentősége van. A poétikusság ugyanis egyfelől sajátos diszkurzív minőségként (a közös figyelem irányításának specifikus megvalósulásaként) értelmezhető, vagyis azt kell megfigyelni, milyen diskurzusvilágban és milyen megismerő aktusokon keresztül bontakozik ki egy poétikus szövegvilág. Másfelől a poétikusság a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételének következményeként előálló minőség, ezért a nyelvi szimbólumok funkcionálásának megfigyelése révén kutatható. Poétika és nyelvtudomány tehát szoros kapcsolatban állnak egymással.

A strukturalista nyelvészeti poétikának nagy szerepe volt ebben, összekapcsolta ugyanis a poétikai vizsgálódást a nyelvi szerkezetek leírásával. A kognitív nyelvészet

nagyon fontos fordulatot hozott: a poétikusságot nem a szöveg inherens jegyeként tematizálja, hanem – a hermeneutikai irodalomfogalommal szoros összhangban (l. Tolcsvai Nagy 2013: 338) – a befogadó és a szöveg interakciójából emergáló minőségként közelíti meg, és eredendően plurális értelmezés lehetőségével számol. Ez a szemléletmód utat nyit a nyelvi struktúrák potencialitásként történő vizsgálata felé, amelyek tehát nem egyszerűen hordozzák, hanem inkább lehetővé teszik a poétikusság kibontakozását.

A nyelvészeti poétika azonban olyan tudományos vállalkozás, amely azt keresi, hogy mi poétikus a szövegben, azaz esszencialista kérdést tesz fel, és előfeltételezi, hogy valamilyen szövegtulajdonsággal megadható a válasz. Egyszerűbben fogalmazva, a nyelvészeti poétikai kutatás mindig sematizál: valamilyen absztrakt sémát von ki a szöveg nyelvi megvalósulásából, és e sémának tulajdonít aztán poétikusságot. E tekintetben nem jelent alapvető változást, hogy e séma a poétikai funkció révén előálló jelölői elrendeződés (absztrakt poétikai struktúra), vagy a nyelvi szimbólumok megértését motiváló konceptualizáció (absztrakt fogalmi struktúra). Ez tehát az egyik dilemmája a nyelvészeti poétikának: bármilyen nyelvelméleti kiindulópontot választ is a kutató, mindig abban a reményben teszi ezt, hogy annak alkalmazásával eljut a poétikusság mibenlétéig, és azt a nyelv vizsgálatán keresztül képes lesz megragadni.

Ha pedig mégsem a sematizálás útját választja, akkor a cél a vizsgált irodalmi mű minél részletesebb értelmezésének kidolgozása, amely tehát nem sematizáló magyarázatként, hanem interpretációként valósul meg. Ekkor a poétika értelmező vállalkozássá válik, amely azonban sokkal inkább az irodalomtudomány feladata. A poétikának nem értelmezéseket kell kidolgoznia (l. Steen–Gavins 2003), hanem azokat a feltételrendszereket kell alaposan vizsgálnia és szisztematikusan bemutatnia, amelyek a poétikusságot lehetővé teszik (de nem hordozzák), amelyek közepette a befogadó poétikusnak találja a szöveget (amely tehát nem eleve az). Ez a feltételrendszer nyilvánvalóan nem tisztán nyelvi természetű: a szocializáció, a kulturalizáció folyamata nagyban befolyásolja a szövegekhez való hozzáállást, a szövegekkel szembeni attitűdöt, továbbá minden bizonnyal pszichológiai aspektusa is van egy-egy szöveg aktuális megértésének. A poétika ezért interdiszciplináris kutatás, amely a nyelv- és irodalomtudományon túl a kultúratudományok, a (kognitív) pszichológia, a filozófia kiindulópontját is sikerrel integrálhatja. Ezért a nyelvészeti poétikának azt kell belátnia, hogy nem válhat a poétikusság kutatásának kizárólagos terepévé, azonban kiemelkedően fontos a poétikusság nyelvi mintázatainak körültekintő feltárása.

Úgy vélem, be kell látni, hogy a poétikusság magyarázata nem merülhet ki a nyelv vizsgálatában. Összetett, több tudományterületet egybefogó tudományos vállalkozásról van itt szó, amelyben a nyelvészet kiemelkedő jelentőséggel bír, de nem monopolizálhatja a poétikusság magyarázatát, és nem válhat értelmező, interpretív vállalkozássá sem. Ez a belátás a kulcsa annak, hogy a jelszerűsítő, szemiotizáló szemléletmódtól, valamint a sematizáló gondolkodástól is végképp megválhasson

a poétika. Vagyis attól, hogy a poétikusságot jelölő és jelölt kétoszlatú egységében értelmezzük, és egyik vagy másik implicit, absztrakt, éppen ezért sematikus tényezőre, struktúrára vezessük vissza.⁴ A napjainkban egyre ismertebbé és eredményesebbé váló kognitív poétika egyik fő vitája is erre vezethető vissza: kérdéses ugyanis, hogy a poétikusság a mindennapok megismeréséből és nyelvhasználatából kiindulva kapjon értelmezést (lakoffiánus kognitív nyelvészeti álláspont), vagy éppen e mindennapi műveletektől és struktúráktól való eltávolodásként értelmeződjön (a defamiliarizáció esztétikája alapján, a sémaelmélet és a langackeri kognitív nyelvtan szellemében, l. Lehtimäki 2006, a sémaelmületről Semino 1997: 152–156, Keunen 2000: 10). Átfogalmazva: a hétköznapi kognitív és nyelvi struktúráira vezessük vissza a poétikusságot, vagy az azoktól eltéréssel kialakuló struktúrákra.

A fenti vita tanulsága, hogy egy kognitív poétika nem merülhet ki (i) kizárólag a nyelv jelölő síkjának, materiális aspektusának a vizsgálatában, ez ugyanis a jelre redukálja a magyarázatot; (ii) kizárólag a konceptuális struktúrák vizsgálatában, mert az a fogalmira redukálja a magyarázatot; (iii) kizárólag a konvencionálistól eltérő, defamiliáris megoldások vizsgálatában, az ugyanis a rendkívüliire redukálja a magyarázatot. A sematizálás e három módja uralta az elmúlt bő évszázad poétikai kutatásait, következésképpen a jelre, a megismerésre és a nyelvre vonatkozó előfeltevések újraértelmezésével kell kezdeni, ha új poétikai paradigmát kívánunk kialakítani.

4. Egy új poétikai kiindulópont előfeltevései

A tanulmány első felében arra a kérdésre kerestem a választ, vajon új kutatási program-e a kognitív poétika, s amennyiben igen, milyen változásokat hoz a nyelvészeti poétikai hagyományhoz képest. Amellett érveltem, hogy miközben a kognitív szemléletmód jelentősen átértelmezi a poétikusság mibenlétét, egyúttal a strukturalista nyelvészeti poétika örökösének is tekinthető, amennyiben részben folytatja annak sematizáló gondolkodását. Ezt a kapcsolódást fontos hangsúlyozni, hogy beláthatóvá váljon, a kognitív poétika nem a korábbi eredmények elutasításából, elvetéséből kíván legitimációt nyerni, hanem azok érvényességét, értelmezését gondolja újra, miként erre a tanulmány elején álló mottó is utal. Ám azt is fel kell ismerni, hogy a kognitív nyelvészeti irodalommagyarázat nem csupán eredményeiben, de látásmódjában is folytatja bizonyos értelemben a nyelvészeti poétikai hagyományt, noha erre sok esetben nem reflektálnak a szerzők. Természetesen a kognitív poétika számos, egymástól eltérő hangsúlyú kutatás átfogó területe, amelyben az észlelés, érzékelés prekonceptuális

⁴ A sémáknak mint kognitív struktúráknak nagyon fontos szerepük van a szöveg poétikussá válásában, de ezen a ponton nem sémákról, hanem sematizáló gondolkodásról van szó, amely az absztrahálással egyben redukál is.

struktúráira alapozó magyarázat (Freeman 2011) éppúgy helyet kap, mint a Gestalt-pszichológiát és a megismerés empirikus elméleteit alkalmazó megközelítés (Tsui 2013, Gibbs 2003, Oatley 2003), vagy a kognitív nyelvészet eredményeit bevonó kutatások (például Stockwell 2002, Turner 1991, 1996). A kognitív poétika tehát nem egyenlő a fogalmi metaforaelmélet szépirodalmi szövegekre történő alkalmazásával, továbbá egyes változatai más és más esztétikai, művészetelméleti előfeltevéseket érvényesítenek. A jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatom az egyes főbb kutatási irányok vázlatos bemutatására sem, közös jellemzőjük azonban, hogy kísérletet tesznek a poétikusság egyetlen tényező felőli újraértelmezésére, legyen az nyelvi vagy fogalmi struktúra, az észlelés nyelv előtti szakasza (a poétikai ikonikusság fogalmához kapcsolódóan, Freemannél), vagy pszichológiai folyamatok. Tehát mindegyik egyetlen kezdőpontra próbálja visszavezetni azt a hatást, amely összetett, többtényezős jelenség.

A strukturalista és a kognitív nyelvészeti poétikai kutatás összehasonlításával arra próbáltam rámutatni, hogy maga a poétikai kérdésfelvetés hordozza e sematizáció veszélyét, amennyiben arra irányul, egyes szövegeink miért irodalmiak, mások pedig miért nem. Ez a kérdés – mint láttuk – csak úgy válaszolható meg, ha feltételezzük, hogy a poétikusság valamilyen sajátos reprezentáció a nyelvben, az azt feldolgozó elmében, vagy mindkettőben. A nyelvészeti poétika műimmanens kutatása könnyen átcsúszhat egy kognitív kiindulópontú „elmeimmanens” vizsgálódássá, amely nem a nyelvben, hanem az azt feldolgozó elme struktúráiban és folyamataiban horgonyozza le a poétikai hatást.

Ha tehát valóban új poétikai kiindulópontot kívánunk kijelölni, mégpedig a kognitív tudományokra támaszkodva, akkor a poétikai jelenségre, vagy ha úgy tetszik, a poétikai struktúrára vonatkozó előfeltevéseinket kell újragondolnunk. Azt kell megvizsgálnunk, miként definiáljuk a poétikusságot anélkül, hogy a szemiotizáció és a sematizáció szemléletére építenénk.

4.1. Szemiotika – a jel újraértelmezése

Mindenekelőtt a jel és a jelszerűség elméletét szükséges új alapokra helyezni. Jelekkkel, jelzésekkel kommunikálunk (ez bizonyos értelemben evolúciós örökségünk), elménk jelek észlelésével, jeleken keresztül dolgozza fel a világot (ez tehát mentális architektúránk adottsága), ezért a jel fogalma szükséges a poétikai kutatás számára is. Igazi tétje annak van, hogyan lehet úgy beszélni a jelekről, hogy ne térjünk vissza a szemiotikai hagyomány diadikus jelfogalmához, jelölő és jelölt egységéhez, amelyre végső soron a modern nyelvtudomány is alapul.

Ehhez javaslom a kontinentális filozófia jelelmélete helyett az amerikai pragmatista szemiotika alapítóját, Charles Sanders Peirce modelljét (Boehm 2013 alapján). Peirce szemiotikájában a jel kettőssége nem belső struktúrájában rejlik, hanem kétféle

ontológiai minőségében, ugyanis egyszerre a világ eseménye, amely így független a megfigyelőtől, és egyszerre valaminek a jele, tehát a megfigyelő számára jelentéssel bíró jelenség. Ez a kétféle minőség, a világbeli esemény és az értelem számára adódó jelszerűség tulajdonképpen a jel létezésének két pólusa: az egyik kontinuitás (mozzanatok egymásra következése a világban), a másik diszkontinuitás (valaminek a jele a megfigyelő számára). Egy példával érdemes megvilágítani: ha éles, csikorgó hangot hallunk a közlekedésben, mindjárt hirtelen és intenzív fékezés hangjaként értelmezzük, majd egy esetleges baleset történésének nyomait is keressük, jöllehet maga a jel egy fizikai esemény folyamatossága (hangsorozat), amelyet elménk dolgoz fel egységnyi jelként, és épít be a világról szerzett ismeretei közé. A jel tehát nem egy körülhatárolt jelölő és egy körülhatárolható jelölt együttese, hanem a világ folyamatos adódása és a világban eseményeket azonosító elme interakciójának eredménye, maga is kontinuum a kontinuitás és a diszkontinuitás között. Peirce felfogásában a jel jelentése nem valamilyen fogalmi konvenció, hanem a valóság egy eseménye, amely történésként artikulálódik az értelem számára, azaz Peirce a jel referenciális aspektusát helyezi középpontba, de természetesen nem a fregei megkülönböztetésre (denotátum kontra referens) alapozva. Sokkal inkább azt hangsúlyozza, hogy a valóság az elme számára jelek bonyolult szövődékeként adódik, ha valamit azonosítani szeretnénk a világban, jelek mentén tesszük.

Peirce jelfelfogásának fontos episztemológiai következményei vannak (honnan erednek a fogalmaink a megismerésben, vajon a jelek az érzékelés vagy a gondolkodás struktúrái-e, egyáltalán el lehet-e választani e két kognitív dimenziót), ezekkel azonban a jelen tanulmány nem tud számot vetni. Lényegesebb annak belátása, hogy percieiánus megközelítésben minden jel a világgal való kognitív interakció eredménye: a jel voltaképpen az elme és a világ találkozásánál létrejövő struktúra, amely természetesen stabilizálódhat az egyén és a közösség számára, kialakulása és feldolgozása azonban aktív és dinamikus konstruálást feltételez. A jelek nem függetlenek a megismerő elmétől, nem is készen kapott társas konvenciók, hanem a világ humán megismerésének jellemző struktúrái, amelyek kihasítanak egy darabot a valóságból, és azt az elme számára azonosítható entitásként, történésként stabilizálják.⁵

Peirce arra is javaslatot tesz, miként formálódik meg a jel a megismerés folyamatában, azaz milyen a jel konstituálódásának folyamata (l. Boehm 2013). A megismerés első fázisában az érzetadat kontúrok nélküli intenzitás, a fizikai benyomás puszta feltűnése, megjelenése. Ez az ikonikusság fázisa, amikor tehát a tapasztalás tisztán érzéki benyomások összessége. Ezt követően a megismerendő entitás már más entitásokkal való viszonyában jelenik meg, egyben tehát körül is határolódik,

⁵ Ez a jelelmélet a nyelvi jelre is érvényesíthető, hiszen nyelvi szimbólumaink is diszkontinuus egységként teszik hozzáférhetővé a tapasztalati benyomásokból absztrahálódó fogalmi szubsztrátumot, amely azonban jelentésszerkezetként sosem lezárt és statikus, hanem mindig valamilyen mértékben „mozgatható”, átrendezhető, illetve specifikálható és bővíthető.

a benyomások szekvenciájából emergál – ez az indexikusság fázisa. Végül előáll a komplex entitás a maga önvonatkozásában, önálló létezőként, történésként, ekkor szimbolikus jel formálódik a megismerésben. Az előbbi példára visszatérve: a folyamatos, éles, fémesen csikorgó hang először hangfolyamként tapasztalható, ekkor még más benyomásokhoz is hasonló lehet; majd azonosítjuk a forrását és kontextusát, indexikusan elhelyezzük, azaz a közlekedésre vonatkozó tudásunk alapján fékezéssel hozzuk összefüggésbe; végül egy potenciális balesethez társítjuk szimbolikusan, ami aztán újabb tudáskereteket, forгатókönyveket aktiválhat. A jellé válás három fázisa nem lineárisan rendeződik el, hanem egymásba ágyazódik a megismerés folyamatában, egyre összetettebbé téve a valóság mentális feldolgozását. Természetesen ha az indexikus fázis másféle entitást artikulál, mert például egy versenypályán vagyunk, akkor a fékhang nem feltétlenül a baleset, sokkal inkább az energikusság, a felkészültség, a fizikai teljesítőképesség szimbólumaként adódik az elme számára.

Mi változik, ha a poétikai struktúrát peirce-i értelemben vett jelként mutatjuk be? Mivel a jel mindig a megismerés folyamatában artikulálódik, a poétikai struktúra forrása nem a szöveg, nem is az elme fogalmi rendszere. Poétikus jellé válik valamilyen nyelvi megoldás a befogadás folyamatában, az elmével interakcióba kerülve. Vannak olyan poétikai jelenségek, amelyek a jelszerűség diszkontinuus pólusa felé esnek: a figurativitás nyelvi szerkezetei, különösen a konvencionális megoldások vélhetően ezek közé tartoznak, miként a szövegvilág tér-, idő- és személyközi viszonyának jelölései is. Vannak továbbá olyan poétikai jelenségek, amelyek a jelszerűség kontinuus pólusát közelítik: a poétikai állványzatépítő struktúrák, elsősorban a ritmus különböző megvalósulásai, vagy a verssorok és a versmondatok összefüggései (például áthajlások) kevésbé adódnak körülhatárolható jelzésként. De olyan megoldásokról is beszélhetünk, amelyek a kontinuum köztes tartományába sorolhatók: a rím például jól körülhatárolható a legtöbb esetben, mégis gyakran észrevétlen marad a jelentéskalkulációban, ha nem irányítjuk rá a figyelmünket.

Az tehát, hogy mi minősül poétikusnak, nem a hétköznapi konvencióktól való eltérés kérdése, hanem úgy ragadható meg, hogy poétikus jelzésként mennyire körülhatárolható a befogadásban, mennyire irányul rá a figyelem, milyen mértékben artikulálódik poétikus jelként az elme számára. Ez függ az aktuális mentális állapottól, a konvencionálisnak minősülő poétikai megoldások ismeretétől, a figyelem irányulásától. Éppen ezért poétikai struktúra helyett érdemesebb poétikai mintázatról beszélni, a szöveg megformáltsága pedig legfeljebb potencialitásként hordozhatja a poétikusság jelszerű minőségét. És mivel a jellé válás összetett, egymásba ágyazódó kognitív aktusok során emergál, a poétikusság sem sematizálható egyetlen tényező mentén. A hagyományosan elkülönített aspektusok (ikonikusság, indexikusság, szimbolikusság) skálaszerűen, egymást feltételezve, ugyanakkor egymáshoz viszonyítva nyerik el jelentőségüket, ezért a poétikus szerkezet magyarázata mindig egyszerre több szempont vizsgálatát igényli. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben a szemiotikai keretben a

sematizálódás a megismerés, a jellé válás folyamatát jellemzi:⁶ amikor jelekkel találkozunk, azok már konstituált minőségben, a konkrét érzéki benyomásokból sematizálva mutatják meg számunkra a valóságot. Ezért a poétikai magyarázatnak nem szabad további sematizálást megvalósítania: nem azt kell keresnie, mire vezethető vissza a poétikai hatás, hanem azt, milyen viszonyban áll a mindennapi megismerés sematizáló műveletsora a szépirodalom specifikus megismerési folyamatival. Azaz: megtöri-e a költői szöveg az elme sematizáló működését, ha igen, milyen mértékben, és milyen következményei lesznek ennek a műalkotás megértésére nézve.

4.2. Fenomenológia – a poézis mint megismerés

A jel újraértelmezéséből következő poétikaelméleti reflexiók során a megismerés sematizáló folyamatához jutottunk el. E reflexiók továbbgondolásához a fenomenológiát kell segítségül hívni, amely a tudat intencionalitását éppen a sematizálás műveleteivel mutatja be. Anélkül, hogy a husserli filozófia részleteibe merülnénk, két alaptézisét említsük meg. Az egyik a tudat⁷ intencionalitása: e fogalom mentén „a tudat irányultságát, vagy valamiről valóságát, vagy valamire vonatkozását vizsgáljuk, azaz azt a tényt, hogy amikor ítélünk, érzünk vagy gondolkodunk (...), akkor mentális állapotunkat úgy jellemezhetjük, hogy az »tudat valamiről«, vagy »valamire irányuló tudat«” (Gallagher–Zahavi 2008: 108). Azaz a világ, amely fizikai érzetek sorozata, a tudat intencionalitása révén adódik elkülöníthető entitások összefüggő egészeként, másként fogalmazva a tudat számára a valóság nem benyomások, hanem dolgok és folyamatok módján adódik. Az a művelet, amellyel Peirce a jel konstitúcióját leírja, voltaképpen a tudat intencionalitásának aktusa, amellyel az emberi értelem körülhatárolható jelekként, jelzéseként értelmezi az őt körülvevő világot.

A másik tézis a tudat transzcendáló működésmódja, amelyet észlelési holizmusnak is szokás nevezni: „észlelési tudatunkra jellemző tény, hogy az a perspektivikusan megjelenő profilt folyamatosan transzcendálja annak érdekében, hogy magát a tárgyat ragadja meg. Ez annyit tesz, hogy az észlelés számunkra teljes tárgytudattal szolgál még akkor is, ha az intuíción csak az észlelt tárgy egy részlete adott” (Gallagher–Zahavi 2008: 94–95). Az elme transzcendentáló működése nem valamiféle megfoghatatlan, éppen ezért szubjektív hivatkozási alap a magyarázatban, hanem a megismerés alapvető jellemzője: noha mindig csak egy bizonyos profilját, perspektívafüggetlen részletét tapasztalom meg a világ entitásainak, mindig egyben magukat az entitásokat tapasztalom meg. A csikorgó, fém hangra mint fékhangra irányul a tudat, noha egy-

⁶ Miként erre már Kant ismeretelmélete is felhívja a figyelmet, l. Ullmann 2010.

⁷ Mivel a vonatkozó szakirodalomban (l. Gallagher–Zahavi 2008) tudat és elme szinonim fogalmak, megkülönböztetésükre pedig nincs szükség a kifejtésben, a továbbiakban e tanulmányban is így használom azokat.

egy pillanatban csak egy részletét észlelem, és nagyon rövid idő alatt el is tűnik auditív horizontomból. A transzcendáló elmeműködés tehát a tudat intencionalitásának egyik dimenziója, amelyet hosszanti intencionalitásnak is nevez a szakirodalom (Gallagher–Zahavi 2008: 95), és amely biztosítja, hogy az észlelés, tapasztalás időbeli kötöttsége és részlegessége mellett is egészsleges entitásokat ismerjünk meg.

Az emberi értelem tehát sematikus egészként ragadja meg a specifikus profilokban megtapasztalt entitásokat. Következésképpen a megismerés egyszerre feltételez aktuális, konkrét fizikai-fiziológiai tapasztalást, illetve annak sematizáló transzcendálását, holisztikus felismerését. A pusztá érzetadatokban megjelenő valóság, valamint a fenomenálisan (intencionális tárgyakként) adott elmebeli világ összjátékából jön létre a jelek jelentése, ebben az interakcióban történik a megismerés. Ismét – immár határozottabban – arra jutottunk, hogy a sematizálás az elme jellemző műveletsora, amelyet a fenomenológia három korrektúra részfolyamatával mutat be. Ezek: (i) az észlelés korrektúrája, amikor térben és időben sematizálódik a tapasztalás, azaz észlelhető entitásokra irányul az elme; (ii) a történeti korrektúra, amelyben az entitás történeti eredetében és intézményében sematizálódik, azaz valahonnan előálló, egy folyamatban egzisztáló, a kultúrában értelmezhető entitásként irányul rá az elme; végül (iii) az interszubjektív korrektúra, amelynek során az entitás mások számára is adódó dologként, azaz a közös valóság részeként sematizálódik (Bagi 2006: 109–110). Ezeken a korrektúrákon keresztül formálódik meg a dolog egységessége, tehát elménk az észleleteket a tér-időbeli kontextus, a világ történeti létezése, valamint a társas megismerés közege révén transzcendálja, s alkotja meg körülhatárolható entitásait. Visszatérve jól bejáratott fékhangos példánkhoz: az éles, csikorgó hangot tapasztalati egységként ismerjük meg, noha tőlünk lévő távolsága és időtartama, intenzitása eltérő lehet; a fékező gépkocsi hangjaként ismerjük meg, amely feltételezi az autóról mint járművekről, valamint a közlekedésről szerzett, történetileg lehorgonyzott tudásunkat (de természetesen a gépjármű pontos mechanikai ismeretét nem); végül a fékezést egy negatív kimenetelű közlekedési esemény jeleként ismerjük meg, és kísérletet teszünk a helyzet felderítésére, számítva nem csupán arra, hogy a fékhangot mások is hallották, hanem hogy fékhangnak hallották.

Ismét felmerül a kérdés, mi ezeknek a fenomenológiai téziseknek a poétikai relevanciája? Először is, figyeljünk fel arra, hogy a jelképződés triadikus modellje Peirce szemiotikájában megfeleltethető az elme hármas korrektúrájának. Vagyis a szemiotikai előfeltevések, amelyek a poétikai jelenségekre vonatkoznak, szövetségest nyerne a fenomenológia ismeretelméletében, valamint az arra építő kognitív tudományban. Körvonalazódni látszik tehát egy olyan poétikaelméleti kiindulópont, amely nem csupán a jel diadikus felfogását, hanem a megismerés hagyományos, idealista elméletét is elutasítja, s mindkét esetben elme és világ interakciójáról,

aktív konstitúcióról beszél.⁸ Mivel a sematizálás a szépirodalom megtapasztalására is érvényes, a fenomenológia bevonása megerősíti a nyelvi struktúrák poétikus jellegének fokozatosságát. Vannak ugyanis olyan nyelvi megoldások, amelyek poétikusként sematizálódtak, azaz eleve poétikusként észleljük azokat, köszönhetően történeti állandóságuknak (történeti korrektúra), és elterjedtségüknek, amely révén a poétikusság közös valóságának részei (interszjektív korrektúra). A költői konvenciók (rím, ritmus, sorokra tördelés) ilyennek minősül, továbbá bizonyos konvencionális figuratív szerkezetek is (metaforikus aposztrofék például). Más nyelvi megoldások esetében azonban kisebb fokú sematizálódás lehet jellemző, vagyis nem minősülnek szükségszerűen poétikusnak, illetve amennyiben akként észleli azokat a befogadó, akkor sem biztos, hogy ez mások számára is annak minősül. Mivel a poétikusság mértéke részben a sematizáló megismerés függvénye, az empirikus befogadó visszajelzései csak korlátozottan alkalmazhatók a poétikai elméletalkotásban, és minden vizsgált jelenség esetén a poétikusság potencialításáról kell beszélni. Azt is észrevehetjük, hogy a poétikusság sematizáltsági foka nem esik egybe minden esetben a peirce-i jel kontinuum vagy diszkontinuum jellegével: egy igen sematizált poétikus szerkezet eshet a jelszerűség kontinuum pólusa felé, például a rímet egyértelműen a poétikusság sematizált struktúrájának tarthatjuk, miközben nem mindig figyelünk poétikai funkcionálására, tehát nem minden esetben válik valóban poétikai jellé. Ez újabb oka annak, miért nem szabad a poétikusságot egyik vagy másik tényezőre redukálni a magyarázatban, azok ugyanis bonyolult összjátékban érvényesülnek a befogadás során.

A fenomenológia bevonásának másik fontos tanulsága, hogy elménk a hétköznapiakban reflektálatlanul hajtja végre sematizáló működését, ez teszi ugyanis hatékonnyá, sőt, ez teszi lehetővé közös valóság létezését az egyéni megismerésben. A sematizálás egyik legfőbb közege a nyelv, amely nem csupán hozzájárul a valóság körülhatárolható entitásokra tagolásához (nagy jelentőséggel bírva a kognitív fejlődésben), hanem lehetővé teszi, hogy olyan dolgok is a közös valóság részei legyenek, amelyeket sosem tapasztaltunk meg közvetlenül, de beszélünk róluk. A szépirodalom azonban rálátást ad az elme sematizáló működésére azáltal, hogy a minket körülvevő valósághoz másféle, nem sematizált hozzáférés(ek)e)t kínál fel a szövegvilág létrehozása erejéig. Azaz felvillantja, miként ismerhető meg a valóság más perspektívából, más összefüggésekben: olyan közeget biztosít, amelyben az elme megszokott sematizáló műveletei, vagyis a dolgok profilok szintéziseiként való

⁸ Megjegyzendő, hogy Husserl transzcendentális fenomenológiája általában idealista ismeretelméletnek minősül, ugyanakkor az életműben később kibontakozó genetikus fenomenológia több ponton újragondolja a megismerés elméletét (l. Schwendtner 2008), másfelől napjaink fenomenológiai kutatásai már nem az idealizmust (azaz egy ideális létezőhöz való eljutást), hanem a tudat konstituáló működését, annak fenomenológiai modelljét helyezik a figyelem előterébe (l. Takács 2008).

megjelenítése csak részben vezet eredményre. Ennek kettős következménye van: egyrészt nem megszokott profilok is előtérbe kerülhetnek (új aspektusai jelennek meg a dolgoknak), másfelől a hétköznapi valóság konstituálására is reflektálni tudunk. A szépirodalmi megismerés során tehát a nyelv elveszti hagyományos jelszerű státusát (amely jelölő és jelölt ismétlődő, tehát sematizált egységén alapul), és a poétikus tapasztalat jelévé válik: önmagában kerül a figyelem előterébe (nem pedig önmagán túlmutató jelként), saját valóságában mutatkozik meg, dologgá válik, eltávolodva a hétköznapi szintetizáló sematizmusától, lehetővé téve új jelentések kialakítását (Bagi 2006: 112). Ezen a ponton voltaképpen annak a nyelvi potencialitásnak a nyitottá válását tematizálja a fenomenológiai esztétika, amely a kognitív nyelvészeti irodalomértelmezés középpontjában is áll (l. 3.2, illetve Tolcsvai Nagy 2013: 338). Fontos azonban megjegyezni, hogy a nyelv poétikus funkcionálása még a hétköznapi sematizálás és jelszerűsödés viszonylatában sem azonos a defamiliarizáció, a deformáció, az eltérés műveletével, azaz nem magyarázható a strukturalista poétikai funkcióval. Nem arról van szó ugyanis, hogy a műalkotás nyelvi megformálása nem illeszthető be a hétköznapiakba (ez radikálisan megvalósulva egyben a műalkotás végét is jelenti, a szélsőséges avantgárd alkotások legalábbis ezt példázzák), vagy hogy egy műalkotásnak mindig el kell térnie a mindennapok nyelvhasználatától. A kreativitás kritériuma minden bizonnyal ebben az eltérésben rejlik, a poétikusságé azonban nem: a műalkotás sajátos minőségét ugyanis nem egy tengelyen történő elmozdulás adja, hanem az, hogy magára a tengelyre is rálátunk egy másik perspektívából. Vagyis a poétikus megoldás nem egyszerűen eltér a hétköznapi nyelvi szerkezettől (sőt, esetenként nem is tér el olyannyira, miként ezt az Arany-vers mondatainál láttuk), hanem reflektálhatóvá teszi a hétköznapi nyelvhasználatot, valamint az elme azon megismerő műveleteit, amelyek e nyelvhasználatot motiválták.

4.3. Kognitív nyelvtan – séma és jelentés

A poétikai hagyomány esszencialista megközelítését, valamint az abban rejlő redukáló-sematizáló gondolkodásmódot akkor látom elkerülhetőnek, ha magát a (nyelvi) jelet nem leegyszerűsítve, diadikus struktúraként értelmezzük, hanem összetett, emergens kognitív konstrukcióként, amely az elme konstituáló műveletei során jön létre és stabilizálódik. A poétikusság így nem a nyelv, nem is az elme jellemzője, mert a fő kérdés nem az, hogy mi a poétikusság, hanem az, miként bontakozik ki a poétikusság tapasztalata. Több választ is kezdeményeztem az eddigiekben. A poétikusság összefüggésbe hozható a jel kontinuum jellegével és a sematizáltság fokával, amennyiben az egyértelműen poétikus struktúrák egyben diszkontinuusak és erősen sematizáltak (jelszerűek és konvenciónak minősülnek), miközben a poétikus hatást sokszor éppen azok a struktúrák kezdeményezik, amelyek nem annyira körülhatárolhatóak a befogadásban, és határozottabban eltávolítanak a sematizáló

megismeréstől. Olyan poétikai kiindulópontokra van szükség, amely képes egyben tartani a poétikusság sokféle dimenzióját (mennyire jelszerű a poétikus struktúra, mennyire sematizált vagy konvencionális, milyen mértékben teszi reflektálhatóvá az elme konstitutív működését), és koherens magyarázatba integrálni azokat. Felmerül továbbá, hogy e poétikai kiindulópont miként tudja a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételét középpontba állítani, azaz hogyan magyarázható a poétikusság összetett jelensége a nyelv funkcionálása felől. Úgy vélem, a kognitív nyelvtan (Langacker 2008) a séma–megvalósulás viszonyának, valamint a konstruálás műveletének a középpontba állításával integrálható az általam kezdeményezett poétikaelméletbe, elsődlegesen magyarázó eszköztárként.

Mindenekelőtt azt kell tisztázni, mi a séma a kognitív nyelvtanban.⁹ A megvalósult nyelvi szerkezetekhez képest absztraktabb mentális reprezentáció, amely a beszédesemények során formálódik meg az elmében, és létrejöttét követően lehetővé teszi a nyelvi szerkezetek kialakítását és elemző feldolgozását, azaz a konstruálás műveletét. A nyelv sémái döntően fonológiai és szemantikai természetűek, ebből a kétféle (egyaránt fogalmi jellegű) sémából szimbolikus egységként állnak elő a nyelv konvencionális szerkezetei. Egy nyelv nyelvtana voltaképpen e konvencionális, szimbolikus sémák ismerete és műveleti alkalmazása (Langacker 1987: 57). A sémák a sokféle tapasztalat közös jellemzőinek elvonatkoztatásával jönnek létre, ezért a megismerés alapvető struktúrái, amelyek nem csupán a meglévő ismereteinket szervezik meg, hanem az újszerű tapasztalatok feldolgozását is segítik. Ezért a séma különböző mértékekben specifikálódhat, egyes részeit vagy az alapvető struktúráját kidolgozza a nyelvhasználó konkrét nyelvi kifejezésekben.

A nyelvi szerkezetek létrehozásának és feldolgozásának folyamatában a séma tehát nem önmagában funkcionál, nem is fogalmi jelöltje a nyelvi szerkezetnek: séma és megvalósulás kölcsönösen függ egymástól, hiszen a séma nyelvi szerkezetként manifesztálódik a nyelvi megismerésben és kommunikációban, a megvalósulás pedig csak a sémához képest értelmezhető és kategorizálható a nyelv részeként. Az aktuális jelentés mindig séma és megvalósulás viszonyában jön létre, a dinamikus jelentésképzés folyamatában a séma bizonyos módon specifikálódik, megvalósul, más részei azonban sematikus állapotban maradnak, és a jelentés konceptuális hátterét képezik. Séma és megvalósulás viszonya tehát nem jelölő és jelölt konvencionális összekapcsolásán alapul, hanem motiváltságon: a sémák a tapasztalatok feldolgozása során alakulnak ki, így azok felépítését és részleteit a tapasztalataink motiválják, a jelentést pedig a sémák motiválják, amennyiben fogalmilag megalapozzák mind a nyelvi szimbólumok aktuális alkalmazását, mind pedig azok jelentését. E jelentés interszubjektivitását az

⁹ A séma fogalmát sokrétűen használja a kognitív nyelvészet: a grammatika mellett a szövegvilág létrejötté, szövegnyelvészeti jelenségek magyarázata is gyakran hivatkozik sémákra (az utóbbiról összefoglalóan l. Semino 1997; a sémák kognitív pszichológiai meghatározásáról l. Eysenck–Keane 2003: 102–103, 287–304).

biztosítja, hogy a nyelvhasználók közös fiziológiai és fizikai-környezeti tényezők, paraméterek között ismerkednek meg a világgal, kogníciójuk egyéni produktumait a nyelv által kínált társas-kulturális érintkezési közeg hagyományozódása stabilizálja és teszi közösségi érvényességűvé.

A legfontosabb előfeltevése a kognitív nyelvtannak a mi szempontunkból a jelentés enciklopédikus természete (Langacker 2008: 39), amelynek értelmében a szemantikai sémáink nem különülnek el a világról szerzett általános tudás rendszerétől. Mindez azt jelenti, hogy az elme sematizáló működése, amelynek elméleti modelljét a fenomenológia adja, közvetlenül eredményezi a nyelvi sémák kialakulását. Az elme az észlelésben körülhatárol, más entitásokkal való viszonyában elrendez, majd a közös valóság részeként sematizál entitásokat, az így kibontakozó fogalmi ismeret pedig közvetlenül nyelviessé tehető a szemantikai sémák révén. Másfelől a nyelv nem csupán következménye az elme sematizálásának, hanem hatékony közege is, hiszen a nyelvben stabilizálódó jelentéssémák közvetlen és gyors hozzáférést kínálnak az enciklopédikus tudáshoz anélkül, hogy az utóbbit minden egyes tapasztalati esemény során újra létre kellene hozni, vagy ki kellene dolgozni teljességében. Jó példa erre egy nyelvi szerkezet konceptuális profilja: specifikus figyelmi fókusz egy közvetlen fogalmi hatókör előterében, az a tágan értett entitás, amelyre a kifejezés referálni szokott fogalmi bázisán belül, vagyis a kifejezés fogalmi referense (Langacker 2008: 66). A nyelvi kifejezések fogalmi profiljai voltaképpen az elme transzcendáló műveleteihez igazított sematikus konstrukciók, ily módon a nyelvi sémák az észlelési holizmus eredményei és támogató közegei. Ha tehát valahol *fékhang*ról olvasunk vagy hallunk, felidéződik bennünk a csikorgó, éles fém hang, anélkül is, hogy azt közvetlenül tapasztalnánk, továbbá aktiválódik a FÉKHANGgal kapcsolatos fogalmi tudásunk (középpontban a közlekedéssel, a gépjárművezetéssel és egy lehetséges baleset forgatókönyvével). A nyelvi szimbólumok felkínálják a világ sematikus entitásokra tagolását, Peirce kiindulópontjából a valóság jelekként, azaz történésekként való artikulálását, és az interszubjektív megosztozást ezen a valóságon.

A kognitív nyelvtan leíró eszköztára két szempontból tűnik különösen fontosnak a huszonegyedik századi poétikai kutatás számára. Amennyiben a nyelvi sémákat az elme sematizáló műveletei eredményeként és közegeként értelmezzük, e fonológiai és szemantikai sémák alkalmazásba vételének, séma és megvalósulás viszonyának, vagy röviden a konstruálás folyamatának vizsgálata egyúttal arról is információkat ad, hogy az elme megszokott sematizálása milyen mértékben érvényesül. A poétikusság fokát korábban az elme mindennapi működésének átmeneti és viszonylagos felfüggesztődésével hoztam összefüggésbe. Ezen a ponton a kognitív nyelvtan e felfüggesztődés egzakt bemutatására ad módot azért, hogy a nyelvi sémák megvalósulásának jellemzőit térképezi fel a műalkotás szövegében. Vagyis a nyelvi megformálást vizsgáljuk, de ennek eredményeként rámutathatunk azokra a szöveghelyekre, ahol a nyelv konvencionális sémái átalakulnak, rekonfigurálódnak,

pontosabban a rekonfiguráció lehetőségét hordozzák a befogadásban. A poétikusság mintázatai válnak azonosíthatóvá, azok a pontok a szövegben, amelyeket a mindenkori befogadó nagy valószínűséggel (de nem előre megjósolhatóan, azaz nem törvényszerűen) poétikusnak talál.

A sémák kognitív nyelvtani modellálása továbbá a poétikusság mintázatainak azonosításán túl azok minőségi jellemzését is lehetővé teszi. Egy séma ugyanis mindig csak bizonyos elemeiben specifikálódik a megvalósulásban, a hétköznapi nyelvhasználatban pedig gyakran a kifejezés fogalmi profilja elegendő a megértéshez. A (4) példához visszatérve, a *hollószárny* összetétel a mindennapi diskurzusokban nagy valószínűséggel birtokos szerkezetként konstruálódik meg, azaz A HOLLÓMADÁR REPÜLÉSRE ALKALMAS VÉG TAGJA lesz a kifejezés profilja, és ez a jelentés nagyjából le is fedti a kifejezés használatát.¹⁰ A séma megvalósulása egyszerű, nem igényel nagy mentális erőfeszítést, a konstruálás még a SZÁRNY képének felidézésével sem tűnik poétikusnak. Arany versében is meglehetősen sematizált fogalmi hatókörben jelenik meg: az IDŐ MOZGÁS metaforikus leképezésének gyakori megvalósulása, hogy a mozgást repülésként dolgozzuk ki (például *elrepült a nyár; elszáll az ifjúkor*, l. Evans 2003: 72), így a vizsgált vers első sora meglehetősen sematizált formában teszi hozzáférhetővé az idő múlásának tapasztalatát. Ám a *hollószárnya* kifejezés esetében a konvencionális profil mellett megidéződhet annak FEKETESÉGE, MOZGÁSA és HANGHATÁSA (ezt a *megrezzenti* szerkezet is előtérbe helyezheti). Vagyis a példában a konstruálás nem teljesen új aspektusait aktiválja a szemantikai sémának, hanem a konvencionális profil mellett további kognitív tartományokat is bevon a jelentésbe. Ezért nem egyszerűen eltérést tapasztalunk a hétköznapi megismeréshez és nyelvhasználathoz képest, sokkal inkább a kifejezés szemantikai sémájának összetettebb, újszerű aktiválását és kidolgozását, ezáltal a világról való enciklopédikus tudáshoz való újszerű hozzáférést. Hiszen itt az IDŐ (NAPSZAK, IDŐTARTAM) metaforikus MOZGÁSA nem egyszerűen TÉRBELI HALADÁS VALAMILYEN IRÁNYBA; a szöveg egy madár repüléséből a szárnyak mozgását, annak vizuális és audiális hatását idézi meg, ez pedig mind a *száll* ige, mind az *este* főnév, mind pedig a *hollószárnya* összetétel jelentésének kialakítására hatással van, azok sematikus profilját is átrendezi, a megvalósulás a séma rekonfigurálódásával jár.

Az irodalmi nyelvhasználat tehát – mint Bagi Zsolt (2006: 53) írja – nem tekint el a hétköznapi jelként használt szó értelmétől, meghagyja azt és támaszkodik rá, de új értelemmel is ellátja, lezárhatatlan jelentésként mutatva be a szó értelmét. A poétikusság tapasztalatában egyszerre és egymást feltételezve érvényesül ismerősség, megszokottság, illetve újszerűség, idegenség. E kettősség magyarázható a nyelv szimbolikus sémáinak alapos leírásával, bemutatásával. Egy

¹⁰ Az interneten körülnézve a *hollószárny* kifejezés elsősorban a madár szárnyára referál, annak képi megjelenésére, mint a Hollószárny Lovagrend címerében (<http://lovagrend.uw.hu/index3.html>), tetoválásmintaként (<http://tetovalasmintak.com/index.php/Noknek/Szarny/hollo-szarny-tetko-csajoknak>), vagy éppen a férfi bajusz jelzőjeként (<http://www.magyarbajusz.hu/node/47>).

nyelvi szerkezet éppen azáltal tud poétikusnak hatni, hogy miközben megszokott módon nyelvi jelként működik, vissza is vonódik jelszerűsége, Peirce szemiotikájával fogalmazva a tapasztalás kontinuuus pólusához közelít a kialakuló jelentés. Megszűnik körülhatároltsága, nyitottá válik nem konvencionális aspektusok irányába. Ezért kell a jelszerűséget a megismerésben kibontakozó, az érzetadatok és a megformált fogalmi jelentések közötti kontinuumban emergáló struktúraként felfogni, mert így szilárd elméleti alapokra helyezhető a poétikusság értelemképző mozgása.

5. A poétikusság mibenléte

Kísérletet tettem a poétikai kutatás új elméleti kiindulópontjának bemutatására. Legfőbb célom az volt, hogy elkerüljem a vizsgálati tárgy idealizáló megragadását (az irodalom önálló és önelvű ontológiai kategóriaként tételezését), az esszencializmust (amely azt feltételezi, hogy rögzíthető a leírásban az irodalmiság szubsztanciális vetülete, azaz felelhetünk arra a kérdésre, mi az irodalom), az ebből eredő sematizáló gondolkodásmódot, továbbá a poétikai struktúra diadikus jellé egyszerűsítését, és a poétikusság eltérésként történő magyarázatát. Amennyiben az olvasó e kísérletet sikeresnek tekinti, megpróbálok arra is javaslatot tenni, hogy az új, kognitív poétikai kiindulópontból mit mondhatunk a poétikusságról.

Idézzük fel, hogy mind a peirce-i szemiotika, mind a fenomenológia hármas folyamatként mutatta be a jellé válás, illetve a sematizálás aktusát: az észlelés/ikonikusság, a más entitásokkal való összefüggésbe hozás/indexikusság, valamint a közössé tétel/szimbolikusság egymásba ágyazódó fázisairól van szó. Feltevésem a következő: a nyelvi struktúra poétikussága szoros összefüggésben áll azzal a mértékkel, amennyire a jelentés kialakítása szükségessé teszi e hármas folyamat alternatív megvalósulását. A nyelvi szimbólumok ugyanis entitásokat tesznek hozzáférhetővé a szövegvilágban. Ezen entitások a megismerésben sematizáltak, a hétköznapi nyelvhasználat pedig lehetővé teszi és megőrzi ezt a sematizáltságot, mindig csak a sikeres cselekvéshez szükséges mértékben specifikálva a jelentéseket. Minél intenzívebb azonban az a tapasztalat, hogy az adott entitások nem értelmezhetők sematikus módon (jelzésszerűen), azaz minél inkább azt tapasztaljuk egy diskurzus során, hogy az adott entitás nem tekinthető megszokott módon és fogalmi kidolgozottságban a közös valóság részének, nem rendezhető el más entitásokkal való megszokott viszonyában, vagy éppen nem is határolható körül pontosan az (irodalmi művek esetében imaginatív) észlelésben, annál poétikusabb lesz a nyelvi szimbólum alkalmazásba vétele. Még egyszerűbben fogalmazva: minél hátrébb kell lépünk a megismerésben és a jelképződésben az egyes fázisok mentén, annál inkább kezdeményezi a szöveg, hogy a valóságról újszerű jelentéseket hozzunk létre, és annál poétikusabb lesz a nyelvi megformálás.

A poétikus nyelvhasználat tehát megőrzi a mindennapok nyelvhasználatát, de mivel nem hétköznapi közlésként jeleníti meg, egyúttal fel is mutatja a mindennapi megismerésre jellemző sematizálást a nyelv horizontjában, ezzel redukálva a világról való tudásunkat annak konstitúciójára, a hogyanra, amellyel a világot fogalmiasítjuk a magunk számára.

(6) *A ház előtt kert,
a kert alatt völgy,
a völgyön túl hegy,
a kertből a napot nézem,
mely leáldozóban van a hegy mögött.*

A (6) példában, amely Oravecz Imre Alkony című verse, nagyon egyszerű nyelvi kifejezések jelennek meg, ismétlődő szerkezetük (amely két entitást, térbeli régiót helyez el egymáshoz viszonyítva) az első három sorban feltérképezhetővé teszi a szövegvilágot a maga sematizáltságában, névszó + névutó + névszó sémába rendezve. A figyelem irányulásával kijelölt régiók (HÁZ, KERT, VÖLGY, HEGY) elhatárolhatóan, egymáshoz képest pozicionálva jelennek meg, azaz sematikus objektumai a figyelemnek. Ez a nyelvi megoldás teljesen konvencionális, önmagában egyik sor sem poétikus, de egymásra következésük már a befogadói figyelem előterébe helyezi azt a természetességet, ahogyan a tekintet végigpásztázza a tájat. Semmilyen eltérésről nem beszélhetünk, vagy legfeljebb minimálisról (amely a párhuzam alakzatában és az igei állítmány hiányában ragadható meg), mégis fokozódik a poétikus hatás a három sor elolvasásával, a mű ugyanis elénk állítja, ahogyan a világra tekintünk.

A valódi fordulat azonban az utolsó két sorban következik be: a háztól a hegyig jutó tekintet voltaképpen nem is a megnyilatkozóé, ő ugyanis a *nézem* ige ágenseként jeleníti meg magát. Cselekvése a kertből a hegy mögött lebukó napra irányul: sem a HÁZra, sem a KERTre, sem a VÖLGYre, sem a HEGYre nem irányul a figyelme, viszont a NAP, amely az első három sorban nem jelent meg, a megnyilatkozó cselekvésének célpontjává válik. Ez a megoldás még erőteljesebben irányítja a figyelmet az elme sematizálására: míg a táj összetevőit feldolgozzuk, észre sem vesszük, hogy a megnyilatkozó nem azokra figyel; nem észleljük, ami számára lényeges, egyszerűen nem azt látjuk, amit ő. Ez a poétikai megformálás LÁTÁS és NÉZÉS közötti különbségtételhez vezet: az előbbi a sematizáló megismerés, az utóbbi új jel képződése. A *leáldozóban* lévő nap új jelentésaspektusokkal gazdagodhat (aktiválja az égitest mozgása és az emberi életidő múlása közötti metaforikus leképezéseket), a *kert* és a *hegy* jelentése is kibővíthet (a TERMÉSZET és a TERMÉKENYSÉG, illetve a KIHÍVÁS, a KÜZDELEM és az ÉLET metaforájaként). De jelentősége lehet annak is, hogy a HÁZhoz képest a KERT lent van, a KERThez képest a VÖLGY lent van, a HEGY távol van, a NAP viszont fentről ereszkedik alá, és erre fókuszálva a megnyilatkozó mintegy közel hozza. Hiszen ezekben a térbeli viszonyokban azonosítható a megnyilatkozó perspektíva. Végül a

cím főneve (*alkony*) is új jelentéssel bővül, az életkor konvencionális metaforájaként. Vegyük azonban észre, hogy miközben konvencionálisak maguk a metaforikus jelentéskiterjesztődések a szövegben, az öregedés tapasztalata messze nem az, ugyanis arról vall a megnyilatkozó, hogy egy idős ember másként szemléli a világot, mást vesz észre benne.

A szöveg tehát egyszerű, semmi feltűnő eltérés nem tapasztalható poétikai megformálásában, nem él még a konvencionális költői eszközökkel sem. Mégis poétikus, a megismerésben újszerű tapasztalatát adja az emberi élet egy jelenségének, az öregedésnek. Mindezt azzal éri el, hogy a sematizáltságon túl nem sematikus aspektusait is felmutatja a jelenségeknek, azokat jelekké, szemiotikai értelemben vett szimbólumokká, egy újonnan formálódó interszubjektív valóság részévé avatja. Láthatóvá teszi a dolgok olyan oldalát, amely a hétköznapokban sematizált marad, megnyitja a nyelvi szerkezetek jelentését, elmozdítja azokat a diadikus értelemben vett (statikus és rögzült) jelszerűség állapotából a folyamatos jellé válás állapota felé. Új reprezentációkat eredményez, amely új sémák létrejöttéhez is vezethet. Ez az, amit esztétikai hatásként azonosíthatunk a poétikai vizsgálatban, az aisztheszisz eredetileg ugyanis 'meglátás'-t, 'érzékelés'-t jelent. A poétikus szöveg másként teszi láthatóvá, észlelhetővé a közös valóságot, elidegenítve azt némiképp a hétköznapoktól.

Ez tehát nem reprezentációs jellegű, hanem műveleti természetű tudás. A poétikus nyelvi szerkezet nem egyszerűen új jelentést reprezentál, hanem sémarekonfigurációkon keresztül a sematizált tudásra történő reflektálás, valamint annak rekonstruálási lehetőségét hordozza. Ezért a poétikusság egyszerre jelentés és jelenlét (Gumbrecht 2010), a nyelv és a fogalmiság előttihez való visszatérés a tapasztalásban (Freeman 2011), két fő mozzanata a jelentésadás (szemantika, sémákon alapul) és a meghatározatlanság, nyitottá válás (jellé válás, poieszisz 'alkotás, formálás'). A poétikus kifejezés a megjelenítés végtelen gazdagságának potencialitása, a megismerés különböző perspektíváinak, valamint az abból felismerhető profiloknak az együttes érvényesítése, egyszerre megőrzés, deformálás és rekonstituálás. Ez pedig – mint az Oravecz-mű kapcsán láhattuk – az interszubjektív, közös valóságban a szubjektív, ezért mindig valamennyire idegen kiindulópont artikulálásával és stabilizálódásával jár. Így lesz a szubjektum a poétikai megformálás eredményeként előálló kognitív perspektíva, amely feltételezi az interszubjektivitást, de ki is kezdi annak monotonitását.¹¹

¹¹ Erre mutat jó példát az Arany-vers idézett sorainak további poétikai elemzése is: az első négy sor poétikusságát nagy mértékben az okozza, hogy az ESTE tapasztalatát nem sematikus módon vonja be a szöveg a megnyilatkozó mentális aktusainak megjelenítésébe. A *hollőszárnya – lelkem árnya* rímpár az estének a megnyilatkozás terén (a szobán) kívüli mozgását és a lélek múltra való visszatekintését, visszaemlékezését kapcsolja össze, ezt erősíti az *ablakom – multakon* rímpár is, amely a megnyilatkozás körülhatárolt térbeli környezetét (BENT LEVÉS) kapcsolja össze a múlt lezárt időtartamával. Csak míg a beszédhelyzetben a megnyilatkozó van belül, és az ESTE kívülről borul rá, addig tudatában a MÚLT jelenik meg lezárt térként, amelyre a LÉLEK ráborul. A lélek és az este mozgása vetül egymásra, amelyet a 4|3-as ütemhangsúlyos ritmus is alátámaszt

6. ... és válaszok

A kognitív poétika – amely nem azonos a kognitív nyelvészet eredményeinek szépirodalmi szövegekre történő alkalmazásával – olyan több tudományt összekapcsoló kutatás, amely

- 1) az irodalmat a megismerés specifikus, de nem periférikus módjának tekinti;
- 2) módszertani sokféleség jellemzi:
 - a. az indirekt empiricizmus kutatói intuíción és korpuszalapú vizsgálatokon alapuló kvalitatív elemzéseivel tárja fel a poétikusság mintázatait,
 - b. empirikus-kísérleti módszerekkel vizsgálja a poétikus szöveg és az elme interakcióját,
 - c. továbbá kérdőíves adatgyűjtéssel vizsgálja a befogadás folyamatát, feltárva annak közösségi-kulturális jellemzőit;
- 3) eredményeit nemcsak a kutatás tárgyára vonatkoztatja, hanem a társtudományok horizontjába visszabocsátva megújítja azokat, azaz értelmező cáfolattal él minden társtudomány irányába;
- 4) végül a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat kontinuumában vizsgálódik anélkül, hogy bármelyiket is abszolutizálná (l. Vandaele–Brône 2009, Simon 2014: 16–24).

A tanulmány elején feltett kérdésekre a következő, immár részletes és megalapozott válaszok adhatók. A kognitív poétika annyiban tekinthető új kutatási kiindulópontnak, amennyiben alkalmas a poétikusság befogadói tapasztalatának megközelítésére. Tehát amennyiben a poétikusságot nem a művek immanens tulajdonságaként értelmezi, de nem is – miként ez a kognitív tudományok bevonásával gyakran megesik – az elme reprezentációiban véli felfedezni, hanem a mű megértése során végbemenő

a második és a negyedik sorban. A MÚLT tehát a megnyilatkozás terével összefüggésben konstituálódik a megnyilatkozó tudatában, ez a konstitúció pedig mozgásként metaforizálódik (*ereszkedik*), bevonva az ESTE megjelenítését és a címben megelőlegezett ÚT fogalmát. Az első négy sor önmagában olyan poétikai konstruálást tesz lehetővé, amelyben az ÉLET haladásként metaforizálódik, állomásai elzártak a jelen felől, a visszaemlékező tudat számára csak értékelhetők, nem módosíthatók. A versszöveg további szerkezetei ezt a szubjektív konstitúciót bontakoztatják ki, sematizált fogalmak bevonásával (FENT és LENT, FELHŐ és NAPOS, VIRÁGOS TÁJ, SÖTÉTSÉG, ÁLLÓVÍZ). Ezáltal a vers rámutat az emberi lét megszokott, sematikus konstitúciójára (az ÉLET UTAZÁS, HALADÁS), de mindezt sajátos, szubjektív tapasztalatként teszi hozzáférhetővé, amelyben ugyancsak megjelenik az öregség mint másként látás tapasztalata, valamint a statikus helyzet és az abból való kimozdulás igénye, ugyanakkor lehetetlensége is. Ennek befogadói megértése nem csupán a poétikai struktúra lineáris feldolgozásán alapul (egyik ellentétéről a másikra, egyik metaforáról a másikra, míg el nem jutunk a bonyolult konceptualizációhoz), hanem legalább annyira észre kell venni a megjelenítés mikéntjét, amelyet a nyelvi szerkezetek jelentésének nyitottá válása tesz lehetővé, továbbá a beszédhelyzet tér- és időbeli kontextusának (zárt tér, este sötétje) bevonását az életút konstruálásába, amelynek révén a hétköznapiak tűnő beszédesemény poétizálódik a megértés során.

dinamikus folyamatként mutatja be, amelyben a nyelvi szerkezetek feldolgozásának nagy jelentősége van. Mint láttuk, a kognitív tudományok eredményeinek pusztán felhasználása nem eredményez kognitív poétikát, csupán egy kognitív orientációjú nyelvészeti poétikát.

A kognitív szemléletmód legfőbb kihívása tehát nem a poétikusság áthelyezése a szövegből az elmébe, hanem annak integrálása a humán megismerés magyarázatába. Ehhez a legelemibb előfeltevéseit kell újraértelmezni a poétikai kutatásnak, elkerülve mindazt, amely az eltérésre, a defamiliarizációra, vagy éppen az elme konceptualizációira redukálja a poétikusságot. E kihívás teljesítése nem lehet kizárólag a kognitív tudományok feladata: interdiszciplináris együttműködésbe kell lépni a filozófiával, a szemiotikával, az irodalomtudománnyal, mert csak ez vezethet el a poétikai kutatás megújításáig. Talán legfontosabb hozadéka a kognitív szemléletmódnak, hogy az ilyen interdiszciplinaritást természetesnek tekinti, hiszen az emberi megismerés kizárólag ilyen tudományos közegben vizsgálható.

Ily módon a kognitív poétika nem ad hozzá semmit a nyelvészeti poétikához, mert eredendően másként veti fel a poétikusság értelmezését és vizsgálatát. Mégis érdemes odafigyelni a nyelvészeti poétika hagyományára, hiszen meggyőzően állította a figyelem középpontjába a nyelv működését, hasznos megfigyeléseket tett a költői nyelvhasználat jelenségeiről, ezek alapján pedig részben a séma-rekonfigurációs megközelítésmód előzményének is tekinthető. A kognitív poétika tehát valóban a nyelvészeti poétikai kutatás megújítása, de paradigmaváltó értelemben az: nem felújítja a strukturalista poétika által megkezdett tudományos magyarázó vállalkozást, hanem egészen új előfeltevések mentén kezdeményezi a nyelvi műalkotások poétikai megformáltságának kutatását. Egyrészt legitimációt nyer tehát kognitív poétika a nyelvészeti poétikai hagyomány felől, másrészt e hagyományhoz képest értelmezi újra kutatási tárgyát, hogy új eredményekhez jusson.

Irodalom

- Bagi Zsolt 2006. *Az irodalmi nyelv fenomenológiája*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Barthes, Roland 2001 [1964]. A szemiotológia elemei. In: Bókay Antal – Vilcsik Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*. Budapest: Osiris Kiadó. 497–522.
- Boehm, Gottfried 2013. 'Eigensinn'. *Zeichen – Sprache – Bild. Bemerkungen zu Charles S. Peirce. Sprache und Literatur* 44: 90–113.
- Evans, Vyvyan 2003. *The structure of time. Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 2003². *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Freeman, Margaret H. 2011. The aesthetics of human experience: minding, metaphor, and icon in poetic expression. *Poetics Today* 32: 717–752.
- Gallagher, Shaun – Zahavi, Dan 2008. *A fenomenológiai elme. Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. Budapest: Lélekben Otthon Kiadó.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2003. Prototypes in dynamic meaning construal. In: Gavins, Joanna – Steen, Gerard (eds.): *Cognitive poetics in practice*. London, New York: Routledge. 27–40.
- Gránicz István 2002. *A nyelvészeti poétika útjai és lehetőségei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2010. *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Budapest: Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány.
- Hámori Ágnes 2018. Az érzelmek elemzési lehetőségei a kognitív poétikai kutatásban és korpuszfeldolgozásban. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 139–173.
- Jakobson, Roman 1969 [1960]. *Nyelvészet és poétika*. In: Roman Jakobson: Hang – Jel – Vers. Budapest: Gondolat Kiadó. 211–257.
- Kálmán C. György 1992. A beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 199–238.
- Keunen, Bart 2000. Bahktin, genre formation, and the cognitive turn: Chronotopes as memory schemata. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 2. <http://dx.doi.org/10.7771/1481-4374.1069>
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Lakoff, George 2006 [1993]. Conceptual metaphor. The contemporary theory of metaphor. In: Geeraerts, Dirk (ed.): *Cognitive linguistics: basic readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 185–238.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of a cognitive grammar. Vol I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lehtimäki, Markku 2006. Seeing things in poetry: approaches in visual and cognitive poetics. In: Lehtimäki, Markku – Tofantšuk, Julia (eds.): *Thresholds of interpretation. Crossing the boundaries in literary criticism*. Tallin: Tallin University. 30–55.

- Oatley, Keith 2003. Writing and reading: the future of cognitive poetics. In: Gavins, Joanna – Steen, Gerard (eds.): *Cognitive poetics in practice*. London, New York: Routledge. 161–174.
- Schwendtner Tibor 2008. *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest: L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület.
- Semino, Elena 1997. *Language and world creation in poems and other texts*. London, New York: Longman.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rimelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Steen, Gerard – Gavins, Joanna 2003. Contextualising cognitive poetics. In: Gavins, Joanna – Steen, Gerard (eds.): *Cognitive poetics in practice*. London, New York: Routledge. 1–12.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics: An introduction*. London, New York: Routledge.
- Szegedy-Maszák Mihály 1972. Az átlényegített dal. In: Németh G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 291–358.
- Szegedy-Maszák Mihály 1992. Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 113–152.
- Takács Ádám 2008. Konstitúció és institúció. In: Kenéz László – Rónai András (szerk.): *A dolgok (és a szavak). A fenomenológiai kutatás kortárs problémái*. Budapest: L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület. 77–88.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor: Poétika szemantika nélkül? In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Líceum Kiadó. 41–50.
- Tsur, Reuven 2013. Kognitív poétika. *Helikon* 59: 234–263.
- Turner, Mark 1991. *Reading minds: the study of English in the age of cognitive science*. Princeton: Princeton University Press.
- Turner, Mark 1996. *The literary mind*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. Budapest: L'Harmattan.
- Vandaele, Jeroen – Brône, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–29.

Cognitive and/or linguistic poetics?

There is a long tradition which investigates the linguistic formation of literary works of art, it is linguistic poetics with structuralism in its background. The central issue of this study is whether cognitive poetics can be considered as an heir to the linguistic poetic enterprise, and if it can, what are the common background assumptions, and what are the differences between the two views of poeticity. The main argument of the paper is that linguistic poetics is not able to grasp the complex nature of poeticity because of its essentialist approach, and its reductive explanatory strategy. For the purpose of modelling poetic effect on the mind, poetic research must be informed by the insights of peircean semiotics, phenomenological aesthetics, and cognitive grammar. Consequently this study offers a threefold revision of the theoretical background of investigating linguistic formation in literary works, elaborating a solid ground for cognitive poetics.